

قرآن‌های

در ایران

و دیگر پاره‌های آن در جهان
سده نخست تا پنجم

مرتضی کریمی نیا

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تکمیل پژوهش‌های مؤلف در این کتاب با کمک
و حمایت بنیاد سودآور (SMF) انجام یافته است

قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان

سده نخست تا پنجم

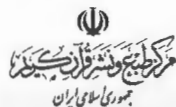
مرتضی کریمی‌نیا

- : کریمی‌نیا، مرتضی، ۱۳۵۰ -
 : قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان: سده نخست تا پنجم/ مؤلف مرتضی کریمی‌نیا،
 : تهران: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، ۱۴۰۱.
 : ۵۸۴ ص: جدول، نمونه: ۱۴/۵ × ۲۱/۵ م.م.
 : 978-600-6239-76-7 :
 : فیا
 : قرآن ... نسخه‌های خطی ... فهرست‌ها
 : Qur'an — Manuscripts — Catalogs
 : قرآن ... رسم‌الخط و کتابت (کوفی)
 : Qur'an — Orthography (Cufic)
 : نسخه‌های خطی عربی — ایران — فهرست‌ها
 : Manuscripts, Arabic — Iran -- Catalogs
 : مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران
 : Z6611
 : ۰۱۱/۳۱
 : ۸۸۶۶۰۹۷
 : فیا
 : ۸۸۶۲۵۶۲ :

قرآن‌های کوفی در ایران و دیگر پاره‌های آن در جهان

- ♦ مؤلف: مرتضی کریمی‌نیا
 ♦ آماده‌سازی: مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران
 ♦ ناشر: انتشارات مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران
 ♦ شمارگان: ۱۰۰۰ جلد
 ♦ نوبت و تاریخ چاپ: اول - بهار ۱۴۰۱
 ♦ چاپ: احرار مبین
 ♦ صحافی: صداقت
 ♦ شابک: ۷-۷۶-۶۲۳۹-۶۰۰-۹۷۸

مرکز پخش
 تهران - مرکز طبع و نشر
 قرآن جمهوری اسلامی ایران
www.moshaf.org

تلفن
 ۰۲۱-۸۸۴۹۶۱۳۹

فهرست مطالب

۱۲.....	سخن مرکز
۱۳.....	مقدمه

فصل اول: مصاحف به خط ماییل / حجازی

۱۹.....	مصحف مشهد رضوی
۲۰.....	۱. ویژگی های کلی «مصحف مشهد»
۲۸.....	۲. ویژگی های متنی «مصحف مشهد»
۳۱.....	۱-۲. غرائب رسم در «مصحف مشهد»
۳۶.....	۲-۲. اختلاف مصاحف الامصار
۳۸.....	۳-۲. اختلاف قرائات
۴۱.....	۴-۲. عدالای
۴۲.....	۵-۲. اشتباهات کاتب
۴۳.....	۳. ترتیب سوره ها در «مصحف مشهد»
۵۴.....	۴. تبیین تاریخی، و تاریخ گذاری «مصحف مشهد»
۵۴.....	۱-۴. فرضیه نخست
۵۶.....	۲-۴. فرضیه دوم
۵۶.....	۳-۴. فرضیه سوم
۵۹.....	۵. نتیجه گیری

فصل دوم: مصاحف به خط کوفی

۶۳.....	قرآن ۱۶ سطری موزه کاخ گلستان، کتابخانه دولتی برلین
۶۹.....	توصیف کلی قرآن گلستان - برلین
۷۴.....	امضاهای منسوب به امام حسین <small>علیه السلام</small> و عثمان بن عفان
۷۵.....	قرآن های مشابه با نسخه گلستان - برلین
۷۷.....	رسم و قرائات
۷۷.....	عدّ الآی
۷۸.....	اصلاحات در متن نسخه
۸۱.....	قرآن ۱۶ سطری موزه ملی ایران: نسخه شماره ۴۲۵۱
۸۲.....	انتساب به دستخط امام <small>علیه السلام</small>

۸۳	برگ‌های مفقود یا جایجا شده در نسخه ۴۲۵۱
۸۴	دستخط
۸۴	تذهیب
۸۸	پیوند تذهیب با شمارش آیات و اعراب گذاری نسخه
۸۹	تقسیم‌های قرآنی
۹۱	نامگذاری سوره‌ها
۹۲	قرائات
۱۱۵	رسم یا املا
۱۱۸	اصلاحات صورت گرفته در متن
۱۲۱	قرآن ۹ سطری مکتبه امیرالمؤمنین (نجف)
۱۲۱	پاره‌های مختلف یک قرآن کهن
۱۲۹	ویژگی‌های کلی مشترک
۱۳۳	نشانه گذاری متن
۱۳۵	نظام عدّ الآی
۱۳۶	رسم یا املائی کلمات
۱۳۷	اسامی سور
۱۳۷	اشتباهات کاتب
۱۳۷	اختلاف قرائات
۱۵۵	تصاویر
۱۶۱	قرآن ۱۷ سطری کتابخانه آستان قدس رضوی
۱۶۵	جدول اختلاف قرائات
۱۶۷	قرآن ۹ سطری کتابخانه آستان قدس رضوی
۱۶۸	۱. مشهد؛ آستان قدس رضوی؛ شماره نسخه: ۳۳۸۲
۱۷۴	۲. بیت المقدس؛ کتابخانه ملی اسرائیل؛ شماره نسخه: Ms. Yah. Ar. 970
۱۷۶	۳. تهران؛ موزه کاخ گلستان؛ شماره نسخه: ۱۰۴۰
۱۷۷	۴. تهران؛ موزه کاخ گلستان؛ شماره نسخه: ۱۰۴۶
۱۸۰	۵. حراج کریستیز (۲۲ آوریل ۲۰۱۶)، کالای شماره ۳۰۱
۱۸۱	۶. حراج بنهامز (۲۸ آوریل ۲۰۰۵)، کالای شماره ۱
۱۸۲	۷. حراج بنهامز (۲۵ اکتبر ۲۰۰۷)، کالای شماره ۱
۱۸۲	۸. حراج ساتبیز (۱۶ دسامبر ۲۰۱۰)، کالای شماره ۱۳۹
۱۸۲	۹. کتابخانه دانشگاه کلمبیا، نسخه ش 418 Or
۱۸۲	۱۰. کتابخانه ملی فرانسه، نسخه ش 193 Smith-Lesouëf

۱۸۳	.....	۱۱. کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه قرآن ۱۴۹۸
۱۸۳	.....	۱۲. مجموعه ناصر خلیلی، نسخه ش Qur285
۱۸۴	.....	چند نکته در باب اعراب گذاری و اختلاف قرائات
۱۸۹	.....	«مصحف نجف»: قرآن شماره ۱ در حرم علوی
۱۹۰	.....	«مصحف نجف»: تاریخ و پیشینه
۱۹۱	.....	وقف نامه
۱۹۳	.....	معرفی عمومی نسخه
۱۹۵	.....	ویژگی های کلی خط کاتب
۱۹۶	.....	نسخه های مشابه با مصحف نجف
۲۰۰	.....	عَدَّ الْآیِ وَ بَسْمَلَةَ
۲۰۲	.....	تذهیب و سرسوره ها
۲۰۴	.....	بخش بندی مصحف
۲۰۶	.....	رسم یا املائی مصحف نجف
۲۱۲	.....	تصحیح های متن قرآنی
۲۱۳	.....	اختلاف مصاحف الأمصار
۲۱۵	.....	اختلاف قرائات
۲۲۴	.....	سهو یا خطای کاتب
۲۲۹	.....	قرآن ۱۳ سطری موزه ملی ایران
۲۳۰	.....	الف. معرفی نسخه ۴۲۵۶ در موزه ملی ایران
۲۳۳	.....	ب. پاره های دیگر نسخه ۴۲۵۶، و نسخه های مشابه ۱۳ سطری
۲۴۲	.....	ج. نمونه های مشابه با نسخه ۴۲۵۶ با تعداد سطور متفاوت
۲۵۱	.....	قرآن های ۷ سطری کتابخانه آستان قدس رضوی
۲۵۲	.....	مشهد؛ آستان قدس رضوی؛ شماره نسخه: قرآن ۱۱
۲۵۲	.....	مشهد؛ آستان قدس رضوی؛ شماره نسخه: قرآن ۱۲
۲۵۸	.....	رسم یا املا
۲۵۸	.....	عَدَّ الْآیِ
۲۵۹	.....	سهو و اشتباه کاتب
۲۵۹	.....	شبهات و پیوستگی چهار نسخه
۲۶۰	.....	اختلاف قرائات
۲۷۰	.....	نسخه شماره ۴۲۴۶ در موزه ملی ایران (تهران)
۲۷۵	.....	قرآن ۷ سطری موزه ملی ایران: نسخه شماره ۴۲۸۹ و دیگر پاره مسروقه آن از موزه پارس (شیراز)
۲۷۶	.....	توصیف کلی نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی ایران

۲۷۷	..... دو برگ گمشده از نسخه ۴۲۸۹ موزه ملی
۲۷۸	..... قرآن‌های کوفی ۷ سطری
۲۸۱	..... دستخط کوفی نسخه ۴۲۸۹
۲۸۲	..... تذهیب نسخه ۴۲۸۹
۲۸۳	..... نشان‌های راهنما
۲۸۴	..... اعراب‌گذاری با نقاط رنگی
۲۸۵	..... عدّ الآی / نظام شمارش آیات
۲۸۶	..... رسم یا املا
۲۸۷	..... اختلاف قرائات
۲۹۳	..... سهو و اشتباه کاتب
۲۹۳	..... پاره‌های قرآنی مشابه یا متعلق به نسخه ۴۲۸۹
۲۹۴	..... الف. نسخه‌های مشابه با نسخه ۴۲۸۹ (گروه یکم)
۲۹۶	..... ب. نسخه‌های مشابه با نسخه ۴۲۸۹ (گروه دوم)
۲۹۸	..... ج. نسخه‌ها و پاره‌های متعلق به نسخه ۴۲۸۹
۲۹۸	..... نسخه قرآن شماره ۳ در عتبه عباسیه (کربلا)
۲۹۹	..... قرآن ش ۲۷ در کتابخانه آستان قدس رضوی
۳۰۰	..... قرآن کوفی گمشده در موزه پارس (شیراز)، شماره ۵۴۸
۳۰۹	..... پایان کتابت پیوسته: سرآغازی بر قرآن نویسی به سبک کوفی ایرانی
۳۱۱	..... ایران شرقی در برابر ایران غربی
۳۱۶	..... تقسیم بندی ۱۴ پاره
۳۱۹	..... قرآن ۱۶ سطری کتابخانه آستان قدس رضوی: نسخه شماره ۱۵۸۶
۳۱۹	..... قرآن شماره ۱۵۸۶؛ کتابخانه آستان قدس رضوی
۳۲۲	..... قرآن شماره ۴۳۵۴ الف؛ کتابخانه آستان قدس رضوی
۳۲۴	..... جدول کامل از محتوای دو نسخه قرآنی ۴۳۵۴ الف و ۱۵۸۶
۳۲۷	..... توصیف کلی دستخط
۳۲۸	..... اجزای سوره‌ها
۳۳۰	..... اختلاف المصاحف و عدّ الآی
۳۳۱	..... موارد مطابقت با نظام عدّ الآی بصره
۳۳۲	..... موارد مطابقت با نظام عدّ الآی مدینه
۳۳۳	..... موارد مطابقت با نظام عدّ الآی بصره و مدینه
۳۳۳	..... موارد استثناء در عدّ الآی
۳۳۳	..... قواعد رسم یا املاء
۳۳۵	..... اصلاحات و اضافات الحاقی به اصل نسخه
۳۴۳	..... قرآن، ۹ سطری کتابخانه و موزه ملی ملک: نسخه شماره ۱۰

۳۴۷	قرآن ۶ سطری موزه ملی ایران: نسخه شماره ۴۲۴۸
۳۵۱	قرآن ۱۵ سطری موزه ملی ایران: نسخه شماره ۴۲۴۹
۳۵۵	قرآن ۱۴ سطری، منسوب به امام رضا <small>علیه السلام</small> : نسخه‌های کتابخانه ملی ایران، موزه ملک، دانشگاه تهران و موزه رضا عباسی
۳۵۶	۱. تهران؛ کتابخانه و موزه ملک، نسخه شماره ۱۸
۳۶۰	۲. تهران؛ موزه رضا عباسی، نسخه شماره ۵۵۵
۳۶۱	۳. تهران؛ مجموعه شخصی دکتر محفوظی، بدون شماره
۳۶۳	۴. تهران؛ کتابخانه ملی؛ شماره‌های ۲۱۴۰۷ و ۲۱۴۱۰
۳۶۵	۵. تهران؛ کتابخانه دانشگاه تهران؛ نسخه شماره ۴۶۳۱ الف
۳۶۷	تصاویری از دیگر پاره‌های نسخه در جهان
۳۶۹	نسخه شماره ۱۲۰۲۳ کتابخانه مجلس شورای اسلامی
۳۷۳	قرآن ۲۰ سطری موزه ملی ایران و کتابخانه آیت الله گلپایگانی
۳۷۴	۱. قم؛ کتابخانه آیت الله گلپایگانی؛ نسخه شماره ۳۸/۱۶۱
۳۷۷	۲. تهران؛ موزه ملی ایران؛ نسخه شماره ۳۴۵۴
۳۷۸	محتوای نسخه موزه ملی ایران
۳۸۲	قرائت سبعة و قرائت شواد
۳۸۳	اختلاف مصاحف الامصار

فصل سوم: مصاحف به خط کوفی جدید (مشرقی)

۳۸۹	قرآن کشواد بن املاس، مورخ ۳۲۷ هجری
۳۸۹	توصیف کلی
۳۹۶	رسم یا املاي مصحف
۳۹۷	اشتباه کاتب
۳۹۷	نامگذاری سوره‌ها
۳۹۷	علامت گذاری‌های نسخه با استفاده از رنگ‌های مختلف
۳۹۸	قرائت
۴۰۱	عدّ الآی
۴۰۳	قرآن ابن سیمجور، مورخ ۳۸۳ هجری
۴۰۳	توصیف کلی
۴۰۴	وقف نامه و واقف نسخه
۴۰۵	درباره واقف
۴۰۶	خط کوفی در قرآن ابن سیمجور

۴۰۶	تذهیب و نقطه گذاری
۴۰۷	نامگذاری سوره‌ها
۴۰۸	عَدَّ الْآیَ
۴۰۸	رسم
۴۱۰	قرائات
۴۱۶	تصاویر
۴۲۳	قرآن ابوجعفر موسوی، مورخ ۴۰۲ هجری
۴۲۳	مقدمه
۴۲۴	ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی: نواده امام کاظم یا امام جواد <small>علیه السلام</small> ؟
۴۲۶	تولد و وفات
۴۲۷	قرآن وقفی ابوجعفر موسوی بر حرم رضوی
۴۲۸	توصیف کلی قرآن ابوجعفر موسوی
۴۲۹	اعراب گذاری و سایر علائم
۴۳۱	سهو کاتب و اصلاحات متن
۴۳۲	رسم المصحف
۴۳۳	اختلاف قرائات
۴۴۱	قرآن ابوالبرکات حسینی، مورخ ۴۲۱ هجری
۴۴۱	ابوالبرکات حسینی: دوران حیات
۴۴۲	قرآن ابوالبرکات
۴۴۷	وقف نامه‌های ابوالبرکات
۴۵۱	علی بن حَسَوَلَةَ: متولی وقف
۴۵۲	توصیف کلی خط
۴۵۳	عَدَّ الْآیَ
۴۵۵	نشانه گذاری وقف
۴۵۶	رسم یا املا
۴۵۸	قرائت نسخه: غلبه ابوعمر و یعقوب
۴۶۹	قرآن ابن بواب یا نسخه ابوسعید بغدادی: اثری به خط کوفی مشرفی از آغاز قرن پنجم هجری
۴۶۹	قرآن‌های ابن بواب
۴۷۱	قرآن کوفی ابن بواب؟
۴۷۲	الف. کتابخانه آیه الله مرعشی <small>رحمته الله</small> ؛ نسخه شماره ۴۳۵۸ منسوب به ابن بواب
۴۷۵	ب. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران؛ نسخه شماره ۲۱۶۱
۴۷۶	ج. کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه قرآن شماره ۹۲
۴۷۷	د. کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه شماره جزوه قرآنی ۱۳۵۷۳
۴۷۸	ه. کتابخانه آستان قدس رضوی؛ نسخه شماره جزوه قرآنی ۱۱۸۷۰

۴۷۹	.....	و. کتابخانه ملی فرانسه، نسخه شماره 7336 Arabe
۴۸۰	.....	توصیف کلی قرآن ابوسعید محمد بن حسین بغدادی
۴۸۲	.....	رسم یا املا
۴۸۲	.....	قرائت قرآنی در قرآن ابوسعید بغدادی
۴۸۵	.....	تغییر قرائت و رسم، و افزودن قرائت دیگر
۴۸۷	.....	نمونه‌هایی از اشتباه کاتب
۴۸۸	.....	کاتب کیست؟ ابن بواب یا ابوسعید محمد بن حسین بغدادی
۴۸۹	.....	نسخه‌های مشابه با سبک کوفی مشرقی در قرآن ابوسعید بغدادی
۴۹۵	.....	قرآن ۱۲۰۰ در موزه آستانه قم نسخه‌ای از عهد مأمون عباسی یا قرن پنجم هجری
۴۹۶	.....	توصیف کلی
۵۰۱	.....	عناصر متنی نسخه
۵۰۱	.....	الف. بدنه متن آیات قرآن همراه با نقطه گذاری کامل به شیوه امروزی با نقطه‌هایی مدور
۵۰۱	.....	ب. اعراب گذاری
۵۰۲	.....	ج. افزودن علامت تشدید با رنگ آبی
۵۰۲	.....	د. افزودن علامت همزه (ء)
۵۰۲	.....	ه. عدّ الآی یا آیه نما
۵۰۳	.....	و. جدول کشی در اطراف برگه‌ها
۵۰۳	.....	ز. نگارش سرسوره
۵۰۴	.....	ح. رسم یا املا کلمات
۵۰۵	.....	ط. اختلاف قرائت
۵۰۶	.....	ی. سهو یا اشتباه کاتب

ضمائم

۵۱۱	.....	فهرست اصطلاحات مهم
۵۱۷	.....	کتابنامه
۵۲۹	.....	نمایه‌ها
۵۲۹	.....	نمایه آیات قرآن
۵۵۴	.....	نمایه کتاب‌ها
۵۵۵	.....	نمایه مکان‌ها
۵۵۸	.....	نمایه اعلام
۵۶۲	.....	نمایه قاریان و قرائت
۵۶۹	.....	نمایه موضوعات
۵۷۲	.....	نمایه نسخه‌ها در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و حراج‌ها

سخن مرکز

یکی از منابع مهم تحقیقاتی در حوزه علوم قرآنی، مصاحف کهنی است که در موزه‌های مختلف به عنوان آثار تاریخی نگهداری می‌شود. بررسی این مصاحف می‌تواند ابعاد جدیدی را نسبت به گزارش‌ها و نقل‌های قدما درباره بسیاری از علوم مرتبط با کتابت قرآن در قرون گذشته، روشن نماید. بدیهی است هر چه این مصاحف به قرون اولیه اسلام نزدیک‌تر باشد اهمیت آن از حیث چگونگی نگارش کلمات و قرائات و دیگر علوم بیشتر خواهد بود.

از دیگر سو، آشنایی محققان و پژوهشگران با تاریخ کتابت قرآن و سیر تطور و تکامل آن از عصر نزول تا زمان حاضر و همچنین آشنایی با علوم مرتبط با آن مانند رسم المصحف و ضبط المصحف، قرائات قرآن، علانم وقف و ابتداء و... امری مهم و ضروری می‌باشد. مرکز طبع و نشر در ادامه تحقیقات میدانی خود در حوزه رسم الخط قرآن کریم و پس از بررسی مصاحف کهن در مدت ده سال به گنجینه‌ای از تصاویر مصاحف خطی در دوره‌های مختلف تاریخی دست پیدا کرده است و بر همین اساس و با توجه به نیاز علاقه‌مندان و پژوهشگران حوزه تحقیق مصاحف کهن پس از تحقیق تفصیلی نسخه شماره ۱ آستان قدس رضوی در گام بعدی تحقیقات خود، اقدام به بررسی و تحقیق اجمالی بر روی نسخه‌های کوفی موجود در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران نمود. در ابتدای این پژوهش به پیشنهاد جناب آقای دکتر کریمی‌نیا بنا بود که یکصد نسخه قرآنی از نسخه‌های کوفی موجود در ایران متعلق به قرون اول تا چهارم معرفی گردند. اما با توسعه و تکمیل یافته‌های محقق ارجمند بنا شد که اجزای مرتبط با هر نسخه در قالب یک مقاله مفصل جمع و از جنبه‌های علمی و بعضاً هنری توصیف گردند. بر این اساس در این کتاب بر روی حدود ۲۳ مصحف تحقیق و پژوهش صورت گرفته است که هر مصحف دارای چندین پاره می‌باشد که پس از شناسایی در کنار هم قرار گرفته‌اند.

این اثر گامی نخست و رویکردی جدید در نسخه‌پژوهی قرآنی است که امید می‌رود با اقبال پژوهشگران تألیفات بیشتری در این حوزه انجام گیرد. در پایان مرکز بر خود لازم می‌داند از زحمات بی‌شائبه جناب آقای دکتر مرتضی کریمی‌نیا در تألیف این اثر و همکاران بخش تحقیق و پژوهش که در مدت چهار سال برای به ثمر رسیدن این تلاش سترگ زحمت کشیده‌اند تقدیر و تشکر نماید. همچنین از مراکز و کتابخانه‌هایی که در این مسیر سخت و طاقت فرسا ما را یاری نمودند نهایت سپاسگزاری را داریم. امید است که خداوند همه این عزیزان را توفیق روز افزون در خدمت به ساحت مقدس قرآن عنایت فرماید.

و الله ولی التوفیق

مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران

مقدمه

فهرست نویسی نسخه‌های قرآنی در ایران هنوز راه زیادی برای پیمودن در پیش دارد. از آنجا که این نسخه‌های قرآنی مختلف در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران و کشورهای همسایه، در لابلای سایر آثار علمی برجای مانده از میراث کهن اسلامی نگهداری می‌شده‌اند، تنها این فرصت را یافته‌اند که فهرست نویسی، فیزیک ظاهری آن‌ها را به اختصار گزارش کند. با این همه، این گزارش‌های کوتاه از برخی نسخه‌های قرآنی بسیار مغلوطند و در آن‌ها به جزئیات مهم محتوایی از درون نسخه‌ها اشاره‌ای نشده است. از نظر اغلب فهرست نویسان، نسخه‌های قرآنی همه قرآن‌اند و جز در نوع خط و قطع و تعداد برگه‌ها و اشکال تزئینی‌شان، چندان تفاوتی نیست. از همین رو، فهرست نویسی مصاحف قرآنی در کشور ما طی یکصد سال گذشته به شایستگی بنا نشده و در آن تحوّل‌ی نیز رخ نداده است. با آنکه مصاحف قرآنی به خط حجازی و کوفی، کهن‌ترین اسناد مکتوب دوران اسلامی به شمار می‌آیند و طبیعتاً از درون آن‌ها انبوهی نکات تاریخی، ادبی، علمی و فنی قابل شناسایی و پژوهش است، این آثار در میان پژوهشگران میراث اسلامی و ایرانی نیز، کمترین توجه را به خود جلب کرده است. بیشترین سخنان تنها در وصف نسخه‌های مهم کوفی با انجامه‌های جعلی منسوب به امامان شیعه گفته شده، یا گاه از خط و تذهیب نسخه‌های فاخر عهد ایلخانی و تیموری و صفوی و قاجاری به میان رفته است.

مهم‌ترین مراکز حاوی نسخه‌های قرآنی در ایران، کتابخانه آستان قدس رضوی و موزه ملی ایران‌اند که از هیچ یک، فهرست کامل و دقیقی در اختیار نیست. از میان نزدیک به شانزده هزار نسخه قرآنی موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، بخشی بسیار ناچیز (کمتر از ۲۰۰ نسخه) در کتاب فهرست گنجینه قرآنی آستان قدس رضوی به قلم شادروان احمد گلچین معانی معرفی شده، و از شمار فراوان قرآن‌های موزه ملی ایران، چیزی جز چند سطر اطلاع ناقص و نادرست در خصوص جوانب فیزیکی نسخه در دست نیست. وضعیت در فهرست‌ها و گزارش‌های انتشار یافته از آثار قرآنی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه ملی ایران، کتابخانه آیه الله مرعشی، کتابخانه آیه الله گلپایگانی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، کتابخانه و موزه ملی ملک، موزه کاخ گلستان، موزه آستان مقدس قم، موزه رضا عباسی، موزه چهلستون اصفهان، موزه شاه نعمت‌الله ولی در ماهان، موزه ملی کاشان، و جز آن نیز چندان بهتر نیست.

کتاب حاضر در واقع نتیجه پژوهش کوتاه من (در سال ۱۳۹۷ شمسی) در مرکز طبع و نشر قرآن کریم برای شناسایی و معرفی نسخه شناختی مهم‌ترین قرآن‌های کوفی در ایران بوده است که در سال‌های بعد

به تکمیل و افزایش کمی و کیفی آن پرداخته‌ام. این اثر تلاشی نخستین برای توجه دادن پژوهشگران میراث اسلامی و علاقمندان نسخه‌های قرآنی به مهم‌ترین عناصر تاریخی، ادبی، هنری، و قرآن‌شناختی در این آثار کهن اسلامی است و در آن، نزدیک به سیصد نسخه قرآنی کهن (سده نخست تا آغاز سده پنجم هجری) از مهم‌ترین کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران معرفی و بررسی تفصیلی شده‌اند، اما آثار زیادی نیز برجای مانده که پژوهش و معرفی علمی‌شان تلاش‌های آتی دیگر محققان را می‌طلبد. کوشش من در این اثر مقدماتی بر آن بوده است که در حد توان خود به توصیف مهم‌ترین جوانب ظاهری و محتوایی نسخه‌ها پردازم، و خواننده را با جزئیات بیشتری از ویژگی‌های هر نسخه آشنا کنم.

کتاب در سه فصل اصلی تدوین یافته است. فصل نخست، عهده‌دار بررسی کهن‌ترین نمونه دستنوشته‌های قرآنی به خط حجازی یا مایل است که در آن، تنها دو نسخه به شماره ۱۸ و ۴۱۱۶ از کتابخانه آستان قدس رضوی موسوم به «مصحف مشهد رضوی» بررسی شده است. از آنجا که این اثر کهن قرآنی به زودی در قالب چاپ عکسی به انتشار عمومی خواهد رسید، در کتاب حاضر به معرفی کوتاه‌تر آن بسنده کرده، خوانندگان را برای اطلاعات بیشتر به مقدمه چاپ عکسی نسخه، و نیز به مقاله انتشار یافته در مجله مخطوطات اسلامی^۱ ارجاع می‌دهم.

فصل دوم شماری از نسخه‌های قرآنی به خط کوفی از قرون دوم و سوم هجری را معرفی می‌کند. از آنجا که بسیاری از نسخه‌های کوفی در ایران و جهان، طی قرون متمادی، پاره پاره شده و تکه‌های مختلف آن در صورت سالم ماندن، اکنون در جاهای مختلف نگهداری می‌شوند، سعی من در این فصل بر آن بوده است که در هر مورد، نسخه را همراه با شناسایی دیگر پاره‌های آن در کتابخانه‌های داخل و خارج از ایران معرفی کنم. این امر به پژوهشگر امکان می‌دهد هنگام تحقیق در باب هر از این نمونه‌ها، بیشترین قطعه‌های موجود از آن قرآن را ببیند و از بررسی نمونه‌های مشابه با آن نسخه کوفی غافل نماند. افزون بر این، هم در این بخش و هم در دو بخش دیگر، جزئیات کاملی از دانش‌های قرآنی موجود در نسخه‌ها، از جمله قرائت‌های مختلف ذکر شده در آن‌ها، نظام املائی (رسم) به کار رفته، گونه نقطه و اعراب‌گذاری (نَقَط و صُنْبُط و سُكُل)، نظام‌های مختلف شمارش آیات در هر سوره (عَدَّ الْآیِ)، نامگذاری سوره‌ها، و مانند آن مورد توجه من بوده است.

فصل سوم به چند نمونه از نسخه‌های قرآنی با خط کوفی جدید و تکامل یافته در سده چهارم و آغاز سده پنجم می‌پردازد که اصطلاحاً آن را کوفی مشرقی می‌نامیم. ویژگی اصلی این مصاحف، اطمینان

1. Karimi-Nia, Morteza. "A New Document in the Early History of the Qur'an: Codex Mashhad, an 'Uthmānic Text of the Qur'an in Ibn Mas'ūd's Arrangement of Sūras," in: *Journal of Islamic Manuscripts* 10iii (2019), pp. 292-326.

به ایرانی بودن این نسخه‌هاست، چه در اغلب این موارد، کاتب، واقف یا مالک نسخه را می‌شناسیم، و نوع خط کوفی در آن‌ها را با هنر کتابت و کتاب آرایی ایرانی پیوند می‌زنیم. تعداد نسخه‌های قرآنی به خط کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی در موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران، به‌ویژه در کتابخانه آستان قدس رضوی بسیار فراوان، و تنوع خطوط و آرایه‌های تزئینی آن‌ها نیز بسیار زیاد است. از این رو، و نیز به سبب تنگنای مجال، در این فصل تنها به معرفی تفصیلی شش نسخه متنوع از قرآن‌های کوفی ایرانی پرداخته‌ام که از یک سو، در شمار کهن‌ترین نسخه‌های تاریخ‌دار از سده چهارم و آغاز سده پنجم هجری‌اند، و از دیگر سو، در میان پژوهشگران ایرانی و غیرایرانی کنونی کمتر شناخته شده‌اند.^۱

در معرفی هر یک از نسخه‌ها، نخست کوشیده‌ام تمام پاره‌های متعلق به آن نسخه در ایران و جهان را شناسایی کرده، در کنار هم آورم. آنگاه افزون بر معرفی فیزیکی نسخه‌ها (جنس برگه، جلد، تعداد و قطع اوراق، مسطر و جزآن)، به جزئیاتی درباب نوع و ویژگی‌های خط کوفی، و ویژگی‌های تزئینی و تذهیب‌های نسخه، اطلاعاتی از زندگی کاتب یا واقف، اطلاعات تاریخی درباره نسخه و محیط کتابت آن، شیوه نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری نسخه، رسم یا املا قرآنی به‌کار رفته در آن، قرائت‌های رسمی (سبعه و عشره) و قرائت‌های شاذ به‌کار رفته در آن، به اختصار یا به تفصیل پرداخته‌ام. از این رو، معرفی هر یک از این نسخه‌های قرآنی در قالب مقاله‌ای بلند و غالباً همراه با ارجاع متقاطع به نسخه‌های دیگر فراهم آمده است.

در هنگام تدوین این اثر طی چهار سال گذشته، از مشورت دوست گرامی‌ام، مرتضی توکلی در مرکز طبع و نشر قرآن جمهوری اسلامی ایران، برخوردار بوده‌ام که سپاسگزاری از او را کمترین ادای دینم می‌شمارم. همچنین از راضیه اسماعیلی و امیر استرابی سپاس می‌گزارم که در آماده‌سازی و صفحه آرایی اثر نهایت دقت و هنر خویش را به‌کار آوردند. از دانشمند ایران دوست خدوم، ابوالعلاء سودآور سپاس ویژه دارم که دسترسی مرا به آرشیو شخصی‌اش از کاتالوگ‌های حراج آثار اسلامی (ساتبیز، کریستیز، بنهامز، و جزآن) در لندن فراهم ساخت و در شکل‌گیری نهایی این اثر یاری‌ام رسانید. دسترسی به تصاویر نسخه‌های قرآنی کهن در موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران، دشواری‌های خاص خود را دارد. بر خود وظیفه می‌دانم از مدیران و همکاران پیشین و کنونی در این مراکز یاد و تشکر کنم که دسترسی مرا به این تصاویر تسهیل کردند: کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، موزه ملی ایران، کتابخانه ملی ایران، موزه آستان مقدس قم، کتابخانه مجلس

۱. برای مروری نسبتاً جامع از انواع سبک‌ها و دسته‌بندی‌های کوفی مشرقی یا سبک جدید، نک: مهدی صحراگرد، سطر مستور: تاریخ و سبک‌شناسی کوفی شرقی، تهران: بنیاد بین‌المللی فرهنگی و هنری امام رضا (ع) و فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۹.

شورای اسلامی، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی رحمته الله علیه، کتابخانه آیه الله گلپایگانی رحمته الله علیه، موزه کاخ گلستان، کتابخانه و موزه ملی ملک، موزه رضا عباسی، مکتبه الروضة الحیدریة در حرم امام علی رحمته الله علیه، و مکتبه امیرالمؤمنین رحمته الله علیه. اکنون که چند سالی است اهتمام و توجه ایرانیان به پژوهش‌های نسخه‌شناختی در مصاحف قرآنی رشد مضاعف یافته است؛ امید دارم این گام کوچک بتواند روزنه‌ای کوچک به این فضای ارزشمند علمی بگشاید و پرتوی اندک بر ابهامات تاریخی مصاحف کهن قرآنی بیفکند.

مرتضی کریمی‌نیا

تهران، بهار ۱۴۰۱

مصحف مشهد رضوی:

نسخه‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ کتابخانه آستان قدس رضوی^۱

یکی از مهم‌ترین اسناد برجای مانده قرآنی از نخستین سده اسلامی که می‌تواند تصویری تازه و متکامل‌تر از تاریخ متن قرآنی به ما ارائه دهد، «مصحف مشهد» است. من در اینجا، عنوان مصحف مشهد یا «مصحف المشهد الرضوی» را بر قرآنی کهن اطلاق می‌کنم که بیشتر برگ‌های آن اکنون در دو نسخه خطی به شماره‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی برجای مانده است. نسخه اول، ۱۲۳ برگه و نسخه دوم ۱۲۹ برگه دارند که بر روی هم بیش از ۹۵ درصد متن قرآن را تشکیل می‌دهند؛ اما چندان بعید نیست که اندک برگه‌های باقی‌مانده آن، با جستجوی بیشتر، در مشهد یا جایی دیگر در کتابخانه‌های جهان یافت شوند.^۲

«مصحف مشهد» در شکل کنونی‌اش، حاوی متنی عثمانی از قرآن و ترتیب سور عثمانی است. از این منظر، شکل کنونی و محتوای متن آن، بدون در نظر گرفتن اختلاف قرائات و تفاوت در رسم برخی کلمات، همان متن رسمی عثمانی است، یعنی با متن رایج و استاندارد قرآن در میان مسلمانان در طول تاریخ که موسوم و منتسب به خلیفه سوم، عثمان بن عفان شده است،

---

۱. برای برخی اطلاعات مشروح‌تر در این باره نک: کریمی‌نیا، مرتضی، «مصحف المشهد الرضوی: أثر من تاریخ القرآن من القرن الأول الهجري»، تراث، السنة التاسعة والثلاثون، العدد ۱۵۳، محرم-ربیع الأول ۱۴۴۴، ص ۱۴۱-۱۴۱۸.
Karimi-Nia, Morteza. "A New Document in the Early History of the Qur'an: Codex Mashhad, an 'Uthmānic Text of the Qur'an in Ibn Mas'ud's Arrangement of Sūras," in: *Journal of Islamic Manuscripts* 10iii (2019), pp. 292-326.

۲. سه برگه فرسوده متعلق به این مصحف را نیز در میان برگه‌های الحاقی به نسخه ۱۸ یافته‌ام که شماره گذاری نشده‌اند. اولی حاوی بخش‌هایی از آیات ۵۴-۵۸ و ۶۸-۷۲ سوره مریم؛ برگ دوم حاوی کلماتی از آیات پایانی سوره مریم و آیات آغازین سوره طه؛ و سومی مشتمل بر آیات طه، ۵۷-۶۷ و طه، ۷۲-۸۲ است. من آن‌ها را به ترتیب برگه‌های A121 و A122 و A123 از نسخه شماره ۱۸ به‌شمار می‌آورم.

تطابق دارد. با این همه، این امر را نمی‌توان در مورد وضعیت و شکل نخستین «مصحف مشهد»، در زمان کتابت آغازین آن صادق دانست. علت این امر آن است که شواهدی بسیار روشن در این مصحف می‌توان یافت که اثبات می‌کنند ترتیب سوره‌های مصحف در زمان کتابت اولیه، بر اساس چینش متداول و موسوم به ترتیب عثمانی نبوده، بلکه با ترتیب قرآن یکی از صحابه پیامبر، یعنی عبدالله بن مسعود (متوفای ۳۲ هـ) مطابقت داشته است. در مقاله حاضر برای جدا کردن این دو حالت، از اصطلاح وضعیت اولیه و وضعیت ثانویه یا کنونی استفاده می‌کنیم. طبیعی است که «مصحف مشهد» اکنون در وضعیت ثانویه قرار دارد، اما با تحلیل نسخه‌شناختی آن می‌توان به ویژگی‌های آن در وضعیت اولیه پی برد.

در اینجا می‌کوشم مطالب خود را در چهار بخش ارائه کنم: الف) توصیف ویژگی‌های کلی نسخه؛ ب) بررسی ویژگی‌های متنی، از قبیل رسم یا املا، عدّ الآی، اختلاف قرائات که نشان از قدمت نسخه و انتساب آن به قرن نخست هجری دارند؛ ج) بررسی ترتیب سوره‌ها در وضعیت اولیه و وضعیت فعلی مصحف، و ارتباط آن با ترتیب سوره در قرآن ابن مسعود؛ و د) تبیین تاریخی پدیده، و تاریخ گذاری «مصحف مشهد».

۱. ویژگی‌های کلی «مصحف مشهد»

با کشف مجموعاً ۲۵۲ برگه از «مصحف مشهد»، این اثر اکنون بیش از ۹۵ درصد قرآن را شامل می‌شود. این مصحف در شکل کنونی‌اش، در دو بخش مجزا در نسخه‌های ۱۸ و ۴۱۱۶ باقی مانده است. نسخه‌ش ۱۸ حاوی نیمه نخست قرآن (از آغاز قرآن تا پایان سوره کهف)، و نسخه‌ش ۴۱۱۶ حاوی نیمه دوم قرآن (از میانه سوره طه تا انتهای قرآن) است.^۱ به‌درستی نمی‌دانیم که

۱. بنا به اطلاعات من، نسخه‌ش ۱۸ از قرن‌ها پیش با وقف‌نامه‌ای مشخص در آغاز و پایان آن، در حرم رضوی (بعدها در کتابخانه آستان قدس رضوی) بوده، و ترمیم اوراق و تجلید کنونی آن احتمالاً در دوره قاجار صورت گرفته است. اما پاره دوم این مصحف (یعنی نسخه‌ش ۴۱۱۶) به صورت اوراقی پراکنده، احتمالاً در کشفیات سال ۱۳۴۸ شمسی در بخشی از ضریح حرم رضوی یافت شده، و پس از ترمیم و تجلید در کتابخانه آستان قدس قرار گرفته است. فهرست‌نویسان و مدیران کتابخانه احتمالاً نمی‌دانسته‌اند که این دو پاره در واقع به یک نسخه واحد تعلق دارند. برگه‌های موجود در نیمه نخست (نسخه ۱۸) از سلامت بسیار بیشتری برخوردارند، اما برگه‌های موجود در نیمه دوم (نسخه ۴۱۱۶) غالباً فرسوده‌اند و بخش‌های زیادی از اطراف برگه‌ها در این نسخه از دست رفته است. این وضعیت بسیار شبیه به «مصحف صنعاء ۱» است که نیمه فرسوده آن در دارالمخطوطات صنعاء (نسخه‌ش ۲۷.۱-۰۱)، و بخش سالم‌تر مصحف در المكتبة الشرقية، صنعاء حفظ می‌شود.

چرا این دو بخش جدا از یکدیگر در این دو نسخه صحافی شده‌اند. محتمل است که در هنگام بازنگری در ترتیب سوره‌های این مصحف، آن را به رسم مصاحف قرون سوم و چهارم، در دو پاره مجزا تدوین کرده باشند.^۱ همچنین در هنگام صحافی هر دو بخش مصحف در سده‌های اخیر، جابجایی‌هایی در ترتیب برگه‌ها رخ داده است که ظاهراً به دلیل ناآگاهی صحّاف یا مرمت‌کار بوده است.^۲ برای سهولت و یکدستی در ارجاع به برگه‌های مختلف این مصحف واحد در اینجا و نیز در نوشته‌های بعدی، ناگزیریم از نظامی ویژه استفاده کنیم. من در اشاره به برگه‌های نسخه ۱۸، از حرف A، و در اشاره به برگه‌های نسخه ۴۱۱۶، از حرف B استفاده می‌کنم. از این رو، فی‌المثل برگ A12a به معنای برگه ۱۲ الف از نسخه ۱۸ است و B12b به معنای برگه ۱۲ ب از نسخه ۴۱۱۶ خواهد بود.

همچنان که در ادامه خواهیم دید، خاستگاه کتابت این مصحف به احتمال قوی، حجاز، و محل نگهداری آن احتمالاً تا مدتی در عراق بوده است، با این همه، هنوز به درستی و روشنی نمی‌دانیم این مصحف در چه زمان و چگونه از حجاز یا عراق خارج شده، و پس از چه سرگذشتی به خراسان رسیده است؛ اما وقف‌نامه آغازین در نسخه ش ۱۸ (تصویر ش ۱)، و نام مصحّحی در انتهای سوره فاتحه (تصویر ش ۲)، نشان می‌دهند که این اثر احتمالاً از قرن پنجم هجری در خراسان و در اختیار برخی از اهل سنت در نیشابور بوده، و احتمالاً در اواخر همین قرن، بر حرم امام رضا علیه السلام در مشهد وقف شده است. از آنجا که خراسان از میانه قرن دوم هجری در مرکز تحولات سیاسی و مذهبی جهان اسلام بوده است، دور نیست بپنداریم که چنین نسخه‌هایی طی رویدادهای سده دوم، یا یکی دو سده بعد به خراسان انتقال یافته‌اند. بر این اساس می‌توان

۱. نمونه‌هایی از مصاحف دو پاره: نسخه «مصاحف ۱» در دارالکتب المصریة، منسوب به امام صادق علیه السلام؛ نسخه قرآن ۲۷ در موزه پارس شیراز که با عنوان ترجمه قرآن موزه پارس، منتشر شده است؛ نسخه قرآن ش ۲۹۰ در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام (به خط محمد بن احمد المعروف بالجلی البرینی و با تذهیب عبدالرحمن بن محمد المعروف بابی طالب الصوفی)، و نسخه قرآن ش ۵۵۲ در موزه رضا عباسی در تهران.

۲. مثلاً برگه شماره A18 از نسخه ش ۱۸، مشتمل بر آیات بقره، ۲۸۲ تا آل عمران، ۷ که برگه‌ای الحاقی و با خطی کوفی متأخر نوشته شده، در واقع باید بعد از برگه A19 قرار می‌گرفته، اما هنگام صحافی، اشتباهاً در ترتیب قبل از آن قرار گرفته است. به همین سان، برگ A98 باید مابین برگه‌های A93 و A94 قرار گیرد. همچنین برگه‌های A57، A69، A75، A111 در ترتیب کنونی برعکس قرار داده شده است. لذا صفحه رو و پشت آن باید جابجا شود. از این دست جابجایی‌ها، نمونه‌هایی را نیز در نسخه ش ۴۱۱۶ می‌یابیم. مثلاً برگ B28 باید بعد از برگ B24 قرار بگیرد، و پس از آن، به ترتیب برگه‌های B26، B27، B25، و B29 به بعد قرار می‌گیرند. همچنین بعد از برگه B122، به ترتیب برگه‌های B125، B126، B123، B124، و B127 قرار می‌گیرد.

حدس زد این مصحف را در عهد حکومت آل بویه (حک: ۳۲۰-۴۴۷ ق)، یا حتی در روزگاری زود هنگام‌تر، با حضور خلفای عباسی هارون الرشید و مأمون عباسی در خراسان، از حجاز یا عراق به این منطقه انتقال داده باشند. همچنین با توجه به برخی گزارش‌های تاریخی در خصوص وجود برخی مصاحف غیر عثمانی (و منتسب به ابن مسعود) در مناطقی از عراق،^۱ پربیره نیست که بپذیریم این مصحف نیز در سده‌های دوم تا چهارم در اختیار کسانی در بغداد، کوفه یا بصره بوده و بعدها به خراسان انتقال یافته باشد.

همانند بسیاری از مصاحف کهن قرآنی در ایران، این مصحف نیز به دستخط امام علی عليه السلام منسوب شده که این امر قطعاً انتسابی نادرست و خطایی تاریخی است. این انتساب، از سوی مالک و واقف مصحف، در وقت‌نامه آغازین نسخه ۱۸ (A1a) به خط کوفی مشرقی، و نیز در صفحات متعدد هر دو نسخه ۱۸ و ۴۱۱۶ با خط نسخ کاملاً جدید ذکر شده است.^۲ هر دو بخش «مصحف مشهد» اکنون در کنار دیگر نسخه‌های منسوب به ائمه شیعه علیهم السلام در کتابخانه آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. قطع مصحف عمودی و نسبتاً بزرگ است. اندازه برگه‌های آن بر اساس اندازه‌گیری من در نسخه ش ۱۸، $۴۶/۲ \times ۳۴/۵$ سانتی‌متر، و در نسخه ۴۱۱۶، حدوداً ۴۰×۳۰ سانتی‌متر است. به دلیل آسیب‌دیدگی اطراف پوست، مسطر یا سطح نوشته باقی‌مانده در برگه‌های این دو نسخه مختلف، و مابین ۴۰×۲۹ تا ۳۹×۲۷ سانتی‌متر متغیر است. هر صفحه معمولاً ۲۲ یا ۲۳ سطر دارد، اما گاه تعداد سطور در برگه به ۲۰ سطر کاهش، یا به ۲۵ سطر افزایش می‌یابد. این تعداد سطر و نیز قطع عمودی و اندازه نسبتاً بزرگ مصحف، در قیاس با سایر نسخه‌های کهن موجود در گنجینه قرآن کتابخانه آستان قدس رضوی خاص و متمایز می‌نماید، آن را همچنین در قیاس با سایر مصاحف شناخته شده به خط حجازی یا مایل در کتابخانه‌ها و موزه‌های خارج از ایران، بسیار برجسته می‌سازد؛ از این رو، می‌توان «مصحف مشهد» را همانند نسخه SE 71 $(۲/۳۶ \times ۴۱)$ سانتی‌متر) در موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه Is1404 (۳۸×۴۷) سانتی‌متر) در کتابخانه چستریتی (دابلین)، نسخه DAM 01-29.1 (۳۰×۴۲) در دارالمخطوطات (صنعاء)، و نسخه Marcel3 (۳۷×۴۱) سانتی‌متر) در کتابخانه ملی روسیه

۱. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۲ ق/۱۹۹۲ م، ج ۱۵، ص ۵۹؛ تاج الدین السبکی، طبقات الشافعیة الکبری، تحقیق محمود طناحی و عبدالفتاح حلوی، قاهره: هجر للطباعة و النشر، ۱۳۸۳ ق/۱۹۶۴ م، ج ۴، ص ۶۵.
 ۲. مثلاً در برگه A29b، در انتهای سوره آل عمران و نیز در برگ A83a، در آغاز سوره یونس.

(سن پترزبورگ) در قطع سلطانی (Folio volume) دانست.

هر دو بخش «مصحف مشهد» در وضعیت کنونی شان مرمت شده‌اند؛ بخش‌هایی از آن‌ها را با تکه‌هایی از قرآن‌های متأخر به خط کوفی تکمیل، و گاه با دستخطی نسخ و کاملاً امروزی تکمیل، یا

▼ تصویر ۱. وقف‌نامه
مصحف مشهد در آغاز
نسخه ۱۸ (برگ A1a)

▲ تصویر ۲. دستخط ابوبکر وجیه
بن ظاهر الشخامی هنگام بازنویسی
سوره فاتحه (برگ A1b-A2a)

▼ تصویر ۳. مصحف مشهد، انتهای نسخه
۱۸ همراه با تکرار وقف نامه به زبان
فارسی طبری (برگ A119b-A120a)

اصطلاحاً کسرنویسی کرده‌اند. با صرف نظر از برگه‌های افزوده شده به مصحف، بحث اصلی ما در مقاله حاضر، بر بدنه اصلی «مصحف مشهد» متمرکز است که به خطی کهن (با سبک حجازی یا مایل) نوشته شده است. دستخط این بخش، برخی ویژگی‌های موجود در خط حجازی را در خود دارد که فرانسوا دروش آن را از نوع خط B1a می‌شناسد.^۱ من در نوشتار حاضر، متن اصلی مصحف را که به خط حجازی است، بدنه اصلی، و قسمت‌های افزوده شده به مصحف را بخش الحاقی می‌نامم.

۱۱۹ برگه آغازین نسخه ۱۸ بر روی پوست کتابت شده، اما در انتها، برگه‌ای کاغذی (A120) افزوده شده که در آن، آیه پایانی سوره کهف با خطی بسیار جدید و دستخط کاتبی بسیار متأخر کتابت شده است (تصویر ش ۳). در اطراف این برگه، تعداد هفت مهر سلطنتی و اداری دیده می‌شوند که نشان از زیارت نسخه در دوره‌های اخیر (قاجاریه) دارند. تاریخ سه تا از این مهرها، رمضان ۱۲۶۷ قمری، شعبان ۱۲۸۶ قمری، و ۲۹ صفر ۱۲۸۹ قمری است. به جز این ۱۲۰ برگ، سه برگ بسیار فرسوده A121 و A122 و A123 به صورت مرمت نشده (حاوی بخش‌هایی از سوره‌های مریم و طه) در انتهای نسخه قرار دارد که در واقع باید در پاره دوم قرآن، یعنی نسخه ۴۱۱۶ قرار می‌گرفتند، اما اکنون در شماره گذاری اوراق، در انتهای نسخه ۱۸ قرار دارند. اطراف تمام پوست‌برگه‌های نسخه ۱۸، به منظور حفظ و مرمت آن از پوسیدگی شدید (احتمالاً در دوره قاجاریه)، با نوار چسب‌هایی کاغذی در چهار طرف صفحه مرمت و پوشیده شده است؛ بدین سبب برخی از قسمت‌های آغازین و پایانی سطور را نمی‌توان مشاهده کرد، و در بسیاری از برگه‌های این نسخه (مثلاً در برگه A118b)، سطر اول یا سطر انتهایی قابل رویت نیست.^۲

نسخه ۴۱۱۶ نیز حاوی ۱۲۹ پوست‌برگه است، اما هفت برگه انتهایی آن (از انتهای سوره نبا تا آخر قرآن) همگی بعداً با خط کوفی متفاوتی کتابت و افزوده شده‌اند؛ لذا آن‌ها را از بخش الحاقی به «مصحف مشهد» می‌شماریم. با آنکه پوست‌برگه‌های نسخه ۴۱۱۶، در قیاس با نسخه ۱۸ از فرسودگی شدیدتری رنج می‌برند، در مرمت اطراف آن، به‌عکس نسخه ۱۸، از نوار چسب‌های کاغذی استفاده نشده، بلکه حاشیه‌های پیرامونی اغلب برگه‌ها در سال ۱۳۹۰ شمسی با کاغذ مرمت شده‌اند.

۱. این نوع دستخط بسیار نزدیک و مشابه است به دستخط حجازی به‌کار رفته در نسخه Ma VI 165 در کتابخانه دانشگاه توینگن، نسخه Witzstein II 1913 در کتابخانه دولتی برلین، و نسخه Arabe 331 در کتابخانه ملی فرانسه.
۲. این روش مرمت با استفاده از نوار چسب کاغذی، در تمام برگه‌های نسخه‌های قرآن ۵۴ و قرآن ۵۵ و نیز در برگ‌های آغازین و انتهایی نسخه قرآن ش ۲۶ آستان قدس رضوی نیز افتاده است.

در آغاز نسخه ۱۸ (برگه A1a)، وقف نامه‌ای به امضای مالک نسخه، علی بن ابی القاسم المقرئ السروی، چنین آمده است:

هذا المصحف | وهو بخط امير المؤمنين | علي بن ابي طالب عليه السلام | وقف علي مشهد
السيد الامام السعيد | الشهيد ابي الحسن علي بن موسى الرضا عليه السلام | الموضوع بالطوس وقفه
مالكه | علي بن ابی القسم المقرئ السروی تقریباً الى الله عزوجل | وطلباً لمرضاته بلغ الله اماله
(تصویرش ۱).

دستخط این وقف نامه، کوفی جدید (NS) یا کوفی مشرقی است. در قرون بعدی فردی دیگر به نام «الوراق الطبری» با جوهری مشابه و خط ریزتر - ظاهراً نستعلیق - لابلای سطور این وقف نامه، برخی کلمات متن را مجدداً کتابت کرده است. این احتمال هم قوی است که وراق طبری در واقع کاتب وقف نامه به خط کوفی مشرقی، و همزمان تجدید کننده عبارات آن با خط نستعلیق باشد. اثری از نام این واقف و وقف نامه وی بر روی پاره دیگر این مصحف (نسخه ۴۱۱۶) وجود ندارد، اما در انتهای نسخه ۱۸ (برگ A120a)، همین وقف نامه با دستخط نسخی کهن و نازیبا تکرار شده است:

وقف موید [/ مؤید] الى الله عز وجل بمشهد السيد الامام علي بن موسى الرضا

وقفه وملكه علي بن ابی القسم بن الحسن المقرئ السروی [

خداى تعالى آن را بیا مرزا که منع نکند این جامع وایماید ...

که خواهد دُرغوش [= درویش] اُتوانکروی [= بی] طمعی اگرها دهد و خداى [اي] ...

اُ [=] و لعنت و ران با که این جامع اج [= از] یکدیگر و اُ جدا کند هـ ...

وا [= با] یکدیگر دارند جُداى نکنند (تصویرش ۳).

کلمه «الحسین» در ذکر نام کامل واقف، در اینجا نکته‌ای افزون بر نام وی در وقف نامه آغازین مصحف است. در ادامه این وقف نامه پایانی در برگ A120a، چند سطر دعا به زبان فارسی و با گویش کهن طبری نوشته شده است که می‌تواند دستخط خود واقف باشد. در فضای خالی برخی برگه‌های نسخه، مثلاً در برگ A105a (تصویرش ۵)، برگ A59b (تصویرش ۶)، برگ A83a (تصویرش ۹)، برگ A29b (تصویرش ۱۰) و برگ A89b (تصویرش ۱۱)، عباراتی کوتاه دال بر وقف نسخه، با دستخطی بسیار جدید و متفاوت از خط نسخه می‌توان یافت.

با آنکه منابع کهن اطلاعات روشنی از هویت واقف نسخه به دست نمی‌دهند، اما من حدس می‌زنم وی باید ابوالحسن علی بن ابی القاسم بن الحسن المقرئ، یکی از مقریان اهل

طبرستان و احتمالاً ساکن خراسان بوده باشد. نام وی در برخی اسنادهای حدیثی اهل سنت ذکر شده که نشان می‌دهد وی از مشایخ ابوبکر أحمد بن سَمَعانی (م. ۵۶۲ ق) بوده است.^۱ ابوبکر أحمد بن الحسین السروی المقری نیز که نامش در تاریخ نیشابور حاکم نیشابوری آمده^۲ احتمالاً از همین خانواده بوده که در حدود ۱۵۰ سال پیش از ابوالحسن، در نیشابور زندگی کرده است.

در پشت وقف‌نامه آغازین، سوره فاتحه با دستخطی کوفی جدید و متأخر، در برگه A1b نوشته شده است. این دستخط را می‌توان تقلید از گونه‌ای از کوفی قدیم دانست که برای تکمیل کردن بخش آغازین مصحف، سوره فاتحه را با آن نوشته‌اند. این بخش احتمالاً در زمانی متأخر، حدود قرن پنجم به متن افزوده شده، چراکه در پایان سوره فاتحه آمده است:

جَدَّدَ هَذِهِ الْكُتْبَةَ وَجِيهَ بِنِ طَاهِرِ الشَّحَامِيِّ غَفَرَ اللَّهُ [له و] لَوَالِدِيهِ (تصویر ش ۲).

در ادامه این عبارت، با قلمی ریزتر نوشته شده: «اللهم صلی [کذا] علی محمد» (تصویر ش ۲). کاتب این بخش، یعنی ابوبکر وجیه بن طاهر الشحامی (۴۵۵-۵۴۱ ق)، از محدثان معروف در خراسان و نیشابور بوده است. به گفته ذهبی،^۳ وی از شاگردان ابوالقاسم قشیری (م. ۴۶۵ ق) است، و خود استاد دانشمندانی چون سَمَعانی (م. ۵۶۲ ق) و ابن عساکر (م. ۵۷۱ ق) به‌شمار می‌آید. از اینجا نیز به روشنی می‌توان دریافت که «مصحف مشهد» احتمالاً در میانه قرن پنجم هجری در خراسان و نیشابور بوده است.

۱. مثلاً «أَخْبَرَنَا تاجُ الْإِسْلَامِ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ مَنْصُورِ السَّمْعَانِيُّ، أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ أَبِي الْقَاسِمِ بْنِ الْحُسَيْنِ الْمَقْرِي، أَخْبَرَنَا جَدِّي أَبُو إِسْحَاقَ إِبْرَاهِيمَ بْنَ مُحَمَّدِ الْحَافِظِ، أَخْبَرَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْهَمْدَانِيُّ بِمَكَّةَ، حَمَاهَا اللَّهُ، حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الْمَقْرِي يَقُولُ: سَمِعْتُ يَوْسُفَ بْنَ الْحُسَيْنِ يَقُولُ: سَمِعْتُ ذَا النُّونَ يَقُولُ: أَرَبِعَ خِلَالَ لَهَا ثَمَرَةٌ: الْعَجَلَةُ، وَالْعَجَبُ، وَاللَّجَاجَةُ، وَالشُّرْه. فَثَمَرَةُ الْعَجَلَةُ: النَّدَامَةُ. وَثَمَرَةُ الْعَجَبِ: الْبَغْضَةُ. وَثَمَرَةُ اللَّجَاجَةِ: الْحِيرَةُ. وَثَمَرَةُ الشُّرْه: الْفَاقَةُ.» نك: أبو الفتح الطَّائِنِيُّ، كتاب الأربعين في إرشاد السائر إلى منازل المتقين أو الأربعين الطائنية، تحقيق عبدالستار ابوغدة، بيروت: دار البشائر الإسلامية، ۱۴۲۰ ق/۱۹۹۹ م، ج ۲، ص ۱۵۵. نیز نك: تاج الدين السبكي، طبقات الشافعية الكبرى، تحقيق محمود طناحي و عبدالفتاح حلو، قاهرة: هجر للطباعة والنشر، ۱۳۸۳ ق/۱۹۶۴ م، ج ۶، ص ۷۳.

۲. السمعاني، الانساب، تحقيق عبدالرحمن اليماني و ديگران، حيدرآباد: دائرة المعارف العثمانية، ۱۹۶۲-۱۹۸۲، ج ۳، ص ۲۷۴. همچنين نك: الحاكم النيسابوري، تاريخ نيشابور (نسخه ملخص و ترجمه شده به قلم محمد بن الحسين الخليفة النيسابوري)، تحقيق محمدرضا شفيعي كدكني، تهران: انتشارات آگاه، ۱۳۷۵ شمسی/۱۹۹۶، ص ۱۴۹.

۳. شمس الدين الذهبي، سير اعلام النبلاء، تحقيق شعيب الارنؤوط، بيروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۵ ق/۱۹۸۵ م، ج ۲۰، ص ۱۱۱-۱۰۹.

۲. ویژگی‌های متن «مصحف مشهد»

«مصحف مشهد» تقریباً تمام عناصر و ویژگی‌های کهن‌ترین مصاحف شناخته شده موجود در جهان (یعنی نسخه‌های کتابت شده به خط مایل یا حجازی) را در خود دارد. بخش اصلی هر دو نسخه ۱۸ و ۴۱۱۶ با خط حجازی یا مایل نوشته شده است که بنا به جستجوی من، تنها نسخه‌های قرآن به خط مایل یا حجازی در قطع عمودی، موجود در موزه‌ها و کتابخانه‌های ایران به شمار می‌آیند.^۱ همچون تمام مصاحف کهن حجازی برجامانده تا امروز، «مصحف مشهد» حاوی اختلاف قرائات، اختلاف المصاحف، غریب املائی (در رسم کلمات)، و نیز اشتباهات کاتب است که برخی از آن‌ها با قلم‌های متأخر تصحیح شده است. قواعد رسم یا املائی کلمات در قیاس با رسم عثمانی و رسم املائی از کهنگی و غرابت بسیار برخوردار است. علائم تذهیب و آرایه‌های آغازین سوره‌ها، حتی به صورت ابتدایی در این مصحف وجود ندارد، و تنها در بخش‌هایی از آن (یعنی در قسمت‌های الحاقی)، در زمانی متأخر از کتابت اصلی افزوده شده است.

متن قرآن در بخش اعظم هر دو نسخه، حاوی نقطه‌های تشخیصی یا همان نَقَطُ الإِعْجَام است، اما در بخش‌هایی از مصحف، برخی از این نقطه‌ها بعداً به متن افزوده شده‌اند و این امر، گاه دو خوانش هم‌زمان در متن را ممکن می‌سازد. مثلاً کلمه «ترکنا» (صافات، ۷۸ و ۱۰۸)، به دو صورت ترکنا و برکنا نقطه گذاری شده است (در برگ‌های B59b و B60a). با این همه، به دلیل شباهت بسیار زیاد رنگ این نقطه‌ها با سایر بخش‌های نسخه، گاه تشخیص نقطه‌های الحاقی از نقطه‌های اصلی متن دشوار است. همچنین علائم اعرابی یا حرکت گذاری (نَقَطُ الإِعْرَاب) با نقطه‌های رنگی قرمز (موسوم به روش ابوالاسودی) صورت گرفته که به روشنی از افزوده‌های بعد از زمان کتابت اصل نسخه است. شواهدی هست که نشان می‌دهد این نقطه گذاری رنگی (نَقَطُ الإِعْرَاب) بعد از نقطه‌های مشکئی (نَقَطُ الإِعْجَام) صورت گرفته است. مثلاً اینکه گاه دو نقطه حرف ت به صورت عمودی و خیلی بالاتر از تراز سطر قرار گرفته، و سپس بر روی آن نقطه قرمز رنگ فتحه آمده است که نمونه آن را در کلمات «تَكُنْ» (برگه A37a)، «تَعْمَلُونَ» (برگه A38a)، «تَتَّبِعْ» (برگه A66a)، «تَتَّقَهُمْ» (برگه A73a) می‌توان دید. این امر در اعراب گذاری دیگر حروف نقطه‌دار چون ن، ف، ض و مانند آن هم رخ داده است که نشان می‌دهد نقطه گذاری حروف پیش از اعراب گذاری رنگی صورت گرفته است.

همانند اغلب نسخه‌های حجازی کهن قرآن، جداسازی آیات در «مصحف مشهد»

۱. در دو نسخه دیگر کتابخانه آستان قدس، به شماره‌های ۲۶ و ۳۵۴۰، دستخط B1a می‌یابیم، اما این هر دو نسخه در قطع بیاضی (شیرازه بندی از طرف عرض) اند و احتمالاً به اوایل دوره عباسی در قرن دوم هجری تعلق دارند.

همزمان با کتابت متن صورت گرفته است. روشن است که تعیین مواضع انتهایی آیات، امری متداول در قرن نخست در نسخه‌های به خط حجازی/امایل بوده، و غالباً بَسْمَلَةَ را نیز شامل می‌شده است. دو نوع علامت پایانه آیه در «مصحف مشهد» هست: کاتب غالباً از پنج- و گاه شش- گردش قلم به صورت مثلثی استفاده می‌کند؛^۱ اما در مواردی اندک نیز سه گردش قلم را به صورت خطی مورّب به کار می‌گیرد.^۲ گاه کاتب همزمان در یک برگ، از هر دو سیستم استفاده می‌کند. مثلاً در برگ A33a بعد از کلمه «المومنین»، برگ A115b بعد از کلمات «مستوراً» و «مدحوراً»، و نیز در جاهایی از برگ B123a در سوره نبا.^۳ بعدها برای نشان دادن دسته‌های ده‌تایی آیات (تعشیر)، دایره‌ای قرمز رنگ به دور همین علامت عدّ الآی افزوده شده است، اما برای تخمیس یا دسته‌های پنج‌تایی آیات، علامتی در این نسخه (چه در متن اصلی و چه در متن الحاقی) به کار نرفته است. بَسْمَلَةَ در آغاز تمامی سوره‌ها، یک آیه مستقل شمرده شده و با علامت خاص پایان آیات، مجزا شده است. این امر را به وضوح در آغاز تمام سوره‌ها، در هر دو بخش «مصحف مشهد» (نسخه ۱۸ و ۴۱۱۶)، می‌توان دید.^۴

همانند بسیاری از مصاحف حجازی و کوفی از دو قرن نخست، میان هر دو سوره، معمولاً فاصله‌ای به اندازه یک سطر خالی گذاشته شده است. نام سوره و تعداد آیات آن، در سده‌های بعدی با رنگ قرمز در این قسمت نوشته شده، و در مواردی معدود مثلاً در آغاز سوره یونس

۱. نشانه شش تایی مثلثی، در موارد دیگر زیاد دیده می‌شود: مثلاً در نسخه‌های BNF Arabe331 (در کتابخانه ملی فرانسه)، Marcel 3، و Marcel 18 (هر دو در کتابخانه ملی روسیه، سن پترزبورگ)، §E264، و §E3702 (هر دو موزه هنرهای ترک و اسلام، استانبول).

۲. این نشانه سه‌تایی و به صورت مورّب را در نسخه‌های دیگر حجازی، از جمله در موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه‌های شماره §E3591، و §E80 می‌یابیم.

۳. از نظر من، این امر می‌تواند حاصل بازبینی و اصلاح همزمان متن از سوی فردی دیگر باشد که در برخی موارد، نشان پایان آیات را به صورتی دیگر وارد کرده است. این دو گونه نشان گذاری عدّ الآی که در «مصحف مشهد» دیده می‌شود، عیناً در برخی برگه‌های سایر نسخه‌های حجازی نیز دیده می‌شود. برای نمونه نک: در کتابخانه ملی روسیه، سن پترزبورگ، نسخه ش Marcel 17 (برگ 9v، 12r)، در کتابخانه ملی روسیه، سن پترزبورگ، نسخه ش Marcel 18 (برگ 33v)، دارالمخطوطات صنعاء، نسخه ش DAM 01-25.1 (برگ 3r، 5v)، موزه هنرهای ترک و اسلام (استانبول)، نسخه ش §E87 (برگ 1v).

۴. در یکی دو موضع از بخش اصلی «مصحف مشهد»، مثلاً در آغاز سوره یوسف (برگ A98b)، بَسْمَلَةَ به صورت آیه مستقل جدا نشده است که این امر را می‌توان به سهو کاتب نسبت داد. همچنین در اغلب سوره‌های افزوده شده در بخش الحاقی مصحف، بَسْمَلَةَ آیه‌ای مستقل محسوب نشده که این امر در کتابت قرآن طی سده‌های دوم به بعد طبیعی و متداول بوده است.

(A83a) و آغاز سوره اسراء (A114a)، سرسوره‌ای مذهب افزوده شده است. نامگذاری سوره‌ها - که به روشنی از افزوده‌های قرون بعدی است - در برخی موارد، با نام‌های مشهور ذکر شده در سنت اسلامی مطابقت ندارد. این می‌تواند به علت سلیقه کاتب نام سوره‌ها باشد که در زمانی متأخر از زمان کتابت این سوره‌ها زندگی می‌کرده یا نشان از نوعی نامگذاری سوره‌ها در منطقه‌ای خاص مثلاً در نیشابور یا خراسان بزرگ بوده باشد. اسامی متفاوت برخی سوره‌ها چنین است: الملئکة (برای سوره فاطر/ ۳۵)؛ حم المومن (برای سوره غافر/ ۴۰)؛ حم عسق (برای سوره شوری/ ۴۲)؛ حم الشریعة^۱ (برای سوره جاثیه/ ۴۵)؛ اقتربت (برای سوره قمر/ ۵۴)؛ النبی^۲ (برای سوره تحریم/ ۶۶)؛ ن والقلم (برای سوره قلم/ ۶۸)؛ سال سائل (برای سوره معارج/ ۷۰)؛ عم یتسالون^۳ (برای سوره نبا/ ۷۸)؛ السماء انشقت (برای سوره انشقاق/ ۸۴) العِشَار^۴ (برای سوره تکویر/ ۸۱)؛ الحَفَظَة^۵ (برای سوره انفطار/ ۸۲)؛ الناقَة^۶ (برای سوره شمس/ ۹۱)؛ الزبئیة^۷ (برای سوره علق/ ۹۶)؛ و الدین^۸ (برای سوره کافرون/ ۱۰۹).

۱. مشابه با نسخه‌ش ۱ در کتابخانه رضا (رامپور، هند)، نسخه‌های ش ۹ و ۲۵ در کتابخانه و موزه ملک (تهران)، نسخه‌ش ۳۹۴ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (تهران)، نسخه‌ش ۵۷۵ در کتابخانه حرم علوی (نجف اشرف)، نسخه‌ش ۱۲۰۷ در موزه آستانه (قم)، و نسخه‌های ش Arabe420 و Arabe385 و Arabe5935 در کتابخانه ملی فرانسه (پاریس).

۲. مشابه با نسخه‌های ش ۲۸، ۳۱، و ۵۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه‌ش ۱۲۰۷ در موزه آستانه (قم)، نسخه‌ش ۴۲۴۳ در موزه ملی ایران (تهران)، نسخه‌ش ۲۷ در کتابخانه نورعثمانیه (استانبول)، و نسخه‌های ش Arabe5122 و Smith-Lesouëf 219 در کتابخانه ملی فرانسه (پاریس).

۳. مشابه با نسخه‌ش ۵۵ در کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه‌ش ۵۷۵ در کتابخانه حرم علوی (نجف اشرف)، نسخه‌ش ۲۸۳۰۱ در موزه ملی ایران (تهران)، و نسخه MS Vat. Ar. 711 در کتابخانه واتیکان.

۴. روشن است که این نام از کلمه «لحافظین» (انفطار، ۱۰) گرفته شده است؛ با این همه، من تاکنون تنها یک نسخه کوفی کهن به شماره ۲۱ در کتابخانه آستان قدس و یک نسخه به خط نسخ از قرن هشتم هجری با شماره ۲۶۰۲ در کتابخانه مرکز ریاست امور دینی (آنکارا) یافته‌ام که چنین نامگذاری خاص و منحصر به فردی در آن آمده باشد.

۵. مشابه با نسخه‌ش Arabe343 در کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)، نسخه ۳۵۲۴ در موزه ملی ایران، نسخه ۳۲ در کتابخانه آستان قدس رضوی، و نسخه شماره ۲۶۰۲ در کتابخانه مرکز ریاست امور دینی (آنکارا).

۶. مشابه با نسخه‌ش ۵۷۵ در کتابخانه حرم علوی (نجف اشرف)، نسخه‌ش ۲۸۳۰۱ در موزه ملی ایران (تهران)، و نسخه Wertzstein II 1914 در کتابخانه دولتی برلین.

۷. این نام برای سوره کافرون کمتر در کتب تفسیر و علوم قرآن استفاده شده است و برخی از کاتبان در مصاحف «سوره الکافرین» را به صورت ترکیب اضافی نوشته‌اند. ابن عاشور در تفسیر خود نام‌های سوره البراءة، سوره العبادة، سوره المناذبة، و سوره الدین را نیز برای این سوره ذکر کرده است. نک: التحریر والتتویر، ۵۷۹/۳۰.

گونه‌ای از نشانه‌گذاری ابتدایی در متن «مصحف مشهد» دیده می‌شود که از آن برای نشان دادن مواضع وقف و ابتدا استفاده شده است. به این منظور، در زمانی متأخر از کتابت متن اصلی، فردی در سراسر متن قرآن (متن اصلی، متن الحاقی و متن اصلاح و ترمیم شده)، با گذاشتن دایره‌هایی کوچک - گاه توپر و گاه توخالی - مواضعی را برای وقف قاری مشخص کرده است. مشابه این امر را من در قرآن‌های دیگری نیز یافته‌ام. از جمله در قرآن شماره ۱۶ حرم علوی در نجف، قرآن شماره ۴۱۵۴ آستان قدس رضوی، و قرآن شماره ۱ کتابخانه رضا در رامپور. همچنین در قرآن علی بن شاذان رازی، کتابت ۳۶۱ هجری (کتابخانه دانشگاه استانبول، نسخه ش A 6778، و نسخه ش Is 1434 کتابخانه چستربیتی) نیز از این علامت دایره برای معین کردن پایان آیات استفاده شده است.^۱

۲-۱. غرائب رسم در «مصحف مشهد»

روشن است که کتابت حروف و کلمات در این مصحف، همانند کتابت‌های اواخر باستان متأخر، کتابت پیوسته (*scriptua continua*) است. در این شیوه از کتابت، «به فضای میان کلمات و داخل کلمه، در جایی که حروف به هم متصل نیستند، چندان اهمیت داده نمی‌شود. در حقیقت مجموعه‌های حروف به شکل تقریباً منظمی در صفحه پراکنده شده‌اند.»^۲ مهم‌تر از این، املا یا قواعد نگارش حروف عربی در بخش اصلی نسخه است که تمایل روشنی به سمت کهنه‌گرایی یا رسم ناقص (*scriptua defectiva*) دارد و نشان از قدمت پالئوگرافی نسخه دارد. این گونه از رسم یا املا کلمات در بسیاری از مواضع، نه مطابق با رسم املائی و قیاسی کامل شده امروزی است، و نه با رسم عثمانی گزارش شده در آثار کهن اسلامی مطابق دارد. مهم‌ترین ویژگی رسم در این مصحف، حذف الف هنگام نشان دادن صدای /آ/ است. برای این امر تقریباً در هر صفحه و هر آیه نمونه‌های فراوان می‌توان یافت که در صد آن بسیار بیشتر از سایر مصاحف حجازی/امایل شناخته شده است. بسیاری از کلمات که در دوره‌های بعدی تا روزگار امروز با الف نوشته می‌شوند، در

۱. این امر را می‌توان از کهن‌ترین نمونه‌های ورود علائم وقف در نسخه‌های کهن دانست که ظاهراً در ایران صورت می‌پذیرفته است. فی‌المثل در انجامه قرآنی (نسخه Y-752 در کاخ موزه توپقاپی، استانبول)، کتابت کاتبی ایرانی به نام ابوبکر عبدالملک بن زرعه بن محمد الروذباری، مورخ ۳۹۴ هجری، آمده است که فردی به نام ابوعلی الحسین بن محمد بن الحسین المقرئ «وقوف» را در آن معین کرده است.

3. François Déroche, *Qurans of the Umayyads: A First Overview*, Leiden: Brill, 2014, p. 18.

این نسخه بدون الف هستند.^۱ معروف‌ترین آن‌ها کتابت قالت/قالوا به صورت قلت/قلوا،^۲ و کان/کانوا به صورت کن/کنوا^۳ در جاهای مختلف «مصحف مشهد» است. همچنین کلمات آذان، انهار، الحرام،^۴ هنالک،^۵ امثال^۶ همه جا بدون الف «اذن»، «انهر»، «الحرم»، «هنلک»، «امثل» هستند. کلمه امرات همواره با حذف الف میانی به صورت «امرت» نوشته می‌شود.^۷ کلمه النهار غالباً به حذف الف نوشته می‌شود.^۸ کلمه «آباء» در صورت جرّ و در حال اضافه به ضم‌ایری چون کم، نا، هنّ و هم، بدون الف و به صورت ایبهم، ایبکم، ایبهن، و ایبنا نوشته شده است.^۹ فهرست غرائب املایی (orthographic peculiarities) در «مصحف مشهد» را می‌توان بسیار مفصل‌تر کرد. در اینجا تنها به نمونه‌های مهمی اشاره می‌کنم که در نسخه‌های حجازی شناخته شده، کمتر به آن‌ها برمی‌خوریم. کلمه شیء غالباً با الف زائد و به صورت شای نوشته

۱. در یک مورد، به عکس اتفاق افتاده است: کلمه «جنت» در تمام مواضع اصلی مصحف مشهد، با الف و به صورت «جنات» نوشته شده است.
۲. کتابت قال به صورت قل بسیار زیاد است؛ نمونه‌هایی از کتابت قالت و قالوا به صورت قلت و قلوا در «مصحف مشهد» را در آیات آل‌عمران، ۳۶ و ۴۲ و ۷۲؛ نساء، ۱۴۱، ۱۵۳؛ مائده، ۱۴؛ اعراف، ۱۳۲؛ توبه، ۳۰ و ۷۴ و ۸۶؛ یونس، ۸۵؛ نحل، ۱۰۱؛ انبیاء، ۵۵؛ قصص، ۱۲ و ۲۶؛ صافات، ۹۷ و قمر، ۲۴ می‌توان دید.
۳. مثلاً در آیات مائده، ۶۲؛ یونس، ۷۵؛ انعام، ۱۳۸؛ انفال، ۵۴؛ توبه، ۹۵؛ انبیاء، ۸؛ مؤمنون، ۴۸؛ شعراء، ۴۰؛ عنکبوت، ۳۴؛ احزاب، ۲۰؛ طور، ۳۴؛ و جنّ، ۱۵، کلمه کانوا به صورت کنوا نوشته شده است.
۴. مثلاً در بقره، ۱۵۰ و ۱۹۱ و ۱۹۶ و ۱۹۸ و ۲۱۷؛ مائده، ۹۷؛ توبه، ۷ و ۱۹ و ۲۸؛ یونس، ۵۹؛ نحل، ۱۱۶؛ اِسراء، ۱؛ حج، ۲۵؛ فتح، ۲۷ به حذف الف نوشته شده است. این کلمه در بخش‌های الحاقی «مصحف مشهد»، مثلاً در بقره، ۱۴۴؛ مائده، ۲؛ و انفال، ۳۴ با الف «الحرام» کتابت شده است.
۵. مثلاً در آل‌عمران، ۳۸؛ اعراف، ۱۱۹؛ یونس، ۳۰؛ کهف، ۴۴؛ احزاب، ۹؛ جنّ، ۱۱؛ غافر، ۸۵.
۶. مثلاً در انعام، ۳۸ و ۱۶۰؛ اعراف، ۱۹۴؛ رعد، ۱۷؛ ابراهیم، ۲۵؛ نحل، ۷۴؛ و اِسراء، ۴۸.
۷. مثلاً در بقره، ۲۸۲؛ آل‌عمران، ۳۵ و ۴۰؛ اعراف، ۸۳؛ هود، ۷۱؛ یوسف، ۲۱ و ۳۰ و ۵۱؛ حجر، ۶۰؛ نمل، ۵۷؛ قصص، ۹ و ۲۳؛ عنکبوت، ۳۲ و ۳۳؛ و ذاریات، ۲۹. این کلمه در آیات ۱۰ و ۱۱ سوره تحریم - در بخش‌های الحاقی «مصحف مشهد» - با الف و به صورت «امرات» نوشته شده است.
۸. مثلاً در بقره، ۱۶۴، ۲۷۴؛ آل‌عمران، ۲۷، ۲۷، ۷۲، ۱۹۰؛ انعام، ۱۳؛ اعراف، ۵۴؛ یونس، ۶، ۴۵، ۶۷؛ نحل، ۱۲؛ اِسراء، ۱۲؛ انبیاء، ۲۰، ۳۳؛ حج، ۶۱؛ فرقان، ۴۷؛ نمل، ۸۶؛ قصص، ۷۲، ۷۳؛ فاطر، ۱۳؛ یس، ۳۷؛ زمر، ۵؛ غافر، ۶۱؛ و حدید، ۶، کلمه نهار/ النهار به صورت نهر/ النهار نوشته شده است.
۹. کلمه «آباء» در «مصحف مشهد» در حالت مجروری و هنگام اضافه شدن به ضمیر در مثال‌هایی مانند: آبانهم (رعد، ۲۳/ احزاب، ۵/ غافر، ۸)، آبانکم (نور، ۶۱/ شعراء، ۲۶/ صافات، ۱۲۶) آبانهنّ (احزاب، ۵۵)، و آبانا (مؤمنون، ۲۴/ قصص، ۳۶)، با حذف الف رسم شده است: آبَنهم، آبَنکم، آبَنهنّ و آبَننا. مورد اخیر در دو جا به اثبات الف کتابت شده است: بابانا (دخان، ۳۷/ جاثیه، ۲۵).

می‌شود،^۱ ذو همواره همراهِ با یک الف زائد، به صورت ذوا،^۲ و اولوا همواره بدون واو دوم، به صورت اولا نوشته می‌شوند. و کلمات یحیی، اُحیی، نُحیی، مُحیی و لا یَسْتَحیی همواره و در همه موارد، با دو یاء نوشته شده‌اند.^۳

افزودن الف در برخی کلمات گویبی نشان‌دهنده حرکت کسره است:^۴ مثلاً جایتهم به جای جِئْتهم (مانده، ۱۱۰) در برگ A49a، جایتکم به جای جِئْتکم (آل عمران، ۴۹ و ۵۰)، دو بار در برگ A22a، شانت به جای شِنت (اعراف، ۱۵۵) در برگ A67a، جایتک به جای جِئْتک (شعراء، ۲۶) در برگ B22b، جاینک به جای جِئْنک (فرقان، ۳۳) در برگ B20b؛ و قد جاتتکم به جای قد جِئْتکم (زخرف، ۶۳) در برگ B80a.^۵

حذف الف (همزه وصل) در هنگام اتصال دو کلمه به یکدیگر در نمونه‌هایی چون «بلحق» به جای «بالحق» (انعام، ۱۵۱) در برگ A58b؛ «بلینت» به جای «بالینت» (ابراهیم، ۹؛ زخرف، ۶۳ و حدید، ۲۵) به ترتیب در برگ‌های B80a، A103a، و B103a؛ و «بلغیب» به جای «بالغیب» (یس، ۱۱) در برگ B56a، از پدیده‌های قابل توجه در «مصحف مشهد» است. این امر تا اندازه‌ای نشان‌دهنده اثر صورت ملفوظ بر کتابت متن قرآن در سده نخست می‌باشد.^۶ حذف یاء در نمونه‌هایی چون اوف الکیل (برگ A96a) به جای اوفی

۱. کلمه شیء ۲۶ بار در حالت غیرنصبی با الف زائد و به صورت شای (مثلاً در برگ B54a و A32b) نوشته شده، و در مقابل، هفت بار با املائی رایج «شیء» نوشته شده است.

۲. مثلاً در آیات بقره، ۱۰۵ و ۲۴۳ و ۲۵۱ و ۲۸۰؛ آل عمران، ۷۴ و ۱۵۲ و ۱۷۴؛ مانده، ۹۵؛ انعام، ۱۳۳ و ۱۴۷؛ رعد، ۶؛ کهف، ۵۸؛ نمل، ۷۳؛ ص، ۶۲؛ غافر، ۱۵؛ فصلت، ۵۱؛ حدید، ۲۱ و ۲۹؛ و جمعه، ۴.

۳. مثلاً در بقره، ۷۳ و ۲۵۸ و ۲۵۹ و ۲۶۰؛ آل عمران، ۴۹ و ۱۵۶؛ اعراف، ۱۲۷ و ۱۵۸؛ توبه، ۱۱۶؛ یونس، ۵۵؛ حجر، ۲۳؛ حج، ۶؛ فرقان، ۴۸؛ روم، ۱۹ و ۲۴ و ۵۰؛ احزاب، ۵۳؛ یس، ۱۲ و ۷۸؛ غافر، ۶۸؛ شوری، ۹؛ ق، ۴۳؛ و حدید، ۱۷.

۴. این پدیده به ندرت در برخی دیگر از مصاحف کهن حجازی نیز دیده می‌شود. مثلاً آیات آل عمران، ۴۹؛ مانده، ۱۱۰؛ اعراف، ۵۲؛ روم، ۵۸، در نسخه‌ش E20 معروف به مصحف عثمان در مؤسسه شرق شناسی سن پترزبورگ؛ آیات روم، ۵۸؛ زخرف، ۷۸ در نسخه‌ش Is.1615I در کتابخانه چستربیتی؛ آیه اعراف، ۵۲ در نسخه‌ش 01-30.1 در دارالمخطوطات صنعاء، و در نسخه‌ش Wetzstein II1913 در کتابخانه دولتی برلین (که در این مورد الف در زمانی متأخر پاک شده است)؛ آیات شعراء، ۳۰؛ نمل، ۲۲؛ روم، ۵۸ در نسخه‌ش MaVII165 در کتابخانه دانشگاه توپینگن؛ آیه زخرف، ۶۳ در نسخه‌ش 01-29.1 در دارالمخطوطات صنعاء، و در نسخه‌ش Wetzstein III1913 کتابخانه دولتی برلین (که در این مورد الف در زمانی متأخر پاک شده است).

۵. دو مورد اخیر، بعداً با قلمی متأخر به جتنک و جنتکم اصلاح شده‌اند.

۶. نظیر این امر در موارد مشابه، از جمله در کتابت «بلجبت» (نساء، ۵۱) در نسخه‌ش 01-29.1 در دارالمخطوطات

الکلیل (یوسف، ۵۹) نیز از همین دست می‌تواند باشد.^۱

حذف الف (که نشانه همزه است) در بسیاری از کلمات در «مصحف مشهد» رایج است. برای این مورد، نمونه‌هایی چون اطمنتم (نساء، ۱۰۳) در برگ A36b، وامرتن (بقره، ۲۸۲) در برگ A19b، اطفها (مائدة، ۶۴) در برگ A46a، اطمنوا (یونس، ۷) در برگ A83b، لامن (هود، ۱۱۹؛ سجدة، ۱۳) در برگ‌های A98a و B44a، امتلت (ق، ۳۰) در برگ B92b؛ اطمن (حج، ۱۱) در برگ B7a؛ انشنا (مومنون، ۱۹ و قصص، ۴۵) در برگ B23b و B13a؛ اشمزت (زمر، ۴۵) در برگ B67b؛ توپل (اعراف، ۵۳/یوسف، ۳۶ و ۳۷ و ۴۴ و ۴۵/کهف، ۷۸) در برگ A62b، A95a، A95b و A118b؛ نیرها (حدید، ۲۲) در برگ B103a؛ یستخرون (مومنون، ۴۳) در برگ B11a؛ و تبرنا (قصص، ۶۳) در برگ B33b را می‌توان ذکر کرد.

به عکس نمونه‌های بالا، افزودن الف به عنوان نشان همزه در کلماتی که عادهً از آن استفاده نمی‌شود، یکی از غرایب املائی در «مصحف مشهد» است. نمونه‌های آن را در کلماتی چون نباونی (انعام، ۱۴۳) در برگ A57a؛ راوس (بقره، ۲۷۹) در برگ A19b؛ راوسهم (اسراء، ۵۱ و حج، ۱۹) در برگ‌های A116a و B7b؛ افاده (ابراهیم، ۳۷ و نحل، ۷۸) در برگ‌های A102a و A104b؛ الافاده (ملک، ۲۳) در برگ B114b؛ سیاه (بقره، ۸۱) در برگ A5b؛ لا یاوده (بقره، ۲۵۵) در برگ A17a؛ تجارون (نحل، ۵۳) در برگ A109b؛ لا تجاروا (مومنون، ۶۴) در برگ B11b؛ سواة (مائدة، ۳۱) در برگ A43a؛ سواتکم (اعراف، ۲۶) در برگ A60b؛ فینباهم (انعام، ۱۰۸) در برگ A55b؛ مبراون (نور، ۲۶) در برگ B16a؛ و السیا^۲ (فاطر، ۴۳) در B55b می‌توان دید. همچنین رسم کلمه سوء تقریباً همه جا به الف ختم می‌شود: سوا. مثلاً در انعام، ۱۵۷ (برگ A59a)؛ اعراف، ۱۴۱ (برگ A66a)؛ اعراف، ۱۶۷ (برگ A68a)؛ نحل، ۵۹ (برگ A110a).^۳

حذف نون و ادغام آن در یک حرف دیگر مانند "لام" یا "میم" نیز قابل توجه است. نمونه‌های آن، الم یکن به جای ان لم یکن (نساء، ۱۲ و ۱۷۶) در برگ‌های A31a و A40b؛ الم تفعل به جای

صنعاء، «بلینت» (روم، ۴۷) در نسخه ش Marcel16 در کتابخانه دولتی روسیه (سن پترزبورگ)، «بلاقل الأعلى» (نجم، ۷) و «بلحسنى» (نجم، ۳۱) در نسخه ش 01-28.1 در دارالمخطوطات صنعاء نیز دیده می‌شود.

۱. چنین رسمی را تنها در یک نسخه نسبتاً متأخر کوفی به شماره Ms.orient.Quart.1208 در کتابخانه دولتی برلین یافته‌ام.

۲. این مورد بعداً با قلمی متأخر به السین اصلاح شده است.

۳. نمونه‌ها در «مصحف مشهد» عبارتند از: «سوا»: آل عمران، ۱۷۴؛ «سوا العذاب»: انعام، ۱۵۷؛ اعراف، ۱۴۱ و ۱۶۷؛ نمل، ۵؛ زمر، ۲۴؛ وغافر، ۴۵؛ «سوا الحساب»: رعد، ۲۱؛ «سوا الدار»: رعد، ۲۵؛ وغافر، ۵۲؛ «سوا أعمالهم»: توبه، ۳۷؛ «سوا عمله»: فاطر، ۸؛ «من سوا»: نحل، ۲۸ و ۵۹.

ان لم تفعل (مائدة، ۶۷) در برگ A46a؛ الم ینتهوا به جای ان لم ینتهوا (مائدة، ۷۳) در برگ A46b؛ الا تعبدوا به جای ان لا تعبدوا^۱ (هود، ۲۶) در برگ A90a؛ عما به جای عن ما (اعراف، ۱۶۶) در برگ A68a و اما به جای ان ما (رعد، ۴۰) در برگ A101b است؛ در یک مورد، یعنی در کتابتِ اُن لو استقموا به جای اَلو استقموا (جنّ، ۱۶) در برگ B118a به عکس عمل شده است. حذف واو در کلماتی مانند اَلَا به جای اولاء (آل عمران، ۱۱۹) در برگ A25b؛ اَلی (فاطر، ۱) به جای اولی در برگ B53a؛ ابنا الله به جای ابنوا الله (مائدة، ۱۸) در برگ A42b؛ نبا (ص، ۲۱) و تغابن، ۵) به جای نبوا در برگ‌های B62a و B111a؛ دُعا (غافر، ۵۰) به جای دُعوا در برگ B70b؛ البلا (صافات، ۱۰۶) به جای البلوا در برگ B60a؛ انبا به جای انبوا (انعام، ۵) در برگ A50a؛ جزا به جای جزوا (مائدة، ۲۹ و ۳۳؛ زمر، ۳۴؛ شوری، ۴۰؛ حشر، ۱۷) در برگ‌های مختلف از جمله B105b؛ الملا به جای الملوأ (مؤمنون، ۲۴) در برگ B13a؛ شرکا به جای شرکوا (انعام، ۹۴) در برگ A55a؛ علما به جای علموا (شعراء، ۱۹۷) در برگ B28b؛ ضعفا به جای ضعفوا (ابراهیم، ۲۱) در برگ A104a؛ شفعا به جای شفعا (روم، ۱۳) در برگ B39a؛ و ما نشا به جای ما نشوا (هود، ۸۷) در برگ A93a از دیگر ویژگی‌های رسم در «مصحف مشهد» است.

استفاده از یک دندانه شبیه به ی برای نشان دادن صدای کشیده /آ/ در نسخه‌های کهن به خط حجازی/امایل کمابیش رایج است، اما به مرور زمان از میان رفته است.^۲ کلمات زیر در «مصحف مشهد» نمونه‌هایی از این رسم بسیار کهن هستند: اِلیه (مائدة، ۷۳) به جای اِله در برگ A46b؛ دیرهم (رعد، ۳۱) به جای دارهم در برگ A101a؛ قرطیس به جای قرطاس (انعام، ۷) در برگ A5۰b؛ سییتنا به جای سیاتنا (آل عمران، ۱۹۳) در برگ A29b؛ کلیهما به جای کلاهما (اسراء، ۲۳) در برگ A115a؛ ابنینا به جای ابنانا (بقره، ۲۴۶) در برگ A16a؛ بری به جای برا (زخرف، ۲۶) در برگ B79a؛ جنتین به جای جنتان (سبا، ۱۵) در برگ B51a.

در مجموع باید گفت که برخلاف سایر مصاحف حجازی/امایل شناخته شده در جهان (از جمله نسخه Orabe 328 در کتابخانه ملی فرانسه؛ نسخه Or. 2165 در کتابخانه بریتانیا؛ نسخه Ma VI 165 در کتابخانه دانشگاه توینگن؛ و نسخه Islamic Arabic 1572a در کتابخانه دانشگاه بیرمنگام)، «مصحف مشهد» ویژگی‌های رسم الخطی منطقه شام را در خود ندارد، و از جهات مختلف، حاوی عناصری است که تعلق آن را به منطقه حجاز (مکه یا مدینه) اثبات

۱. «ان لاتعبدوا». نک: المقنع، ۶۸؛ مختصر التبین، ۵۵۵/۳.

2. See François Déroche, *Qurans of the Umayyads*, p. 24.

می‌کند. مثلاً کلمه ابرهیم هیچ‌گاه در این مصحف به حذف یاء و به صورت ابرهم نوشته نشده است، حال آنکه در سایر مصاحف حجازی/مایل، بارها این کلمه بدون یاء و به صورت ابرهم نوشته شده است که گویا از اختصاصات گویشی منطقه شام بوده است (و در نحوه قرائت ابن‌عمر، قاری شام نیز ظهور یافته است). دیگر آنکه کلمه داود در این مصحف، همواره به صورت امروزی داود نوشته شده است. برخلاف سایر مصاحف حجازی متعلق به شامات که در آن‌ها، داود با املائی «دواد» نوشته شده است. دست آخر اینکه از میان اختلاف‌های ثبت شده در میان مصاحف کهن امصار (که مجموعاً به حدود ۴۴ اختلاف در میان شهرهای بصره، کوفه، شام، مدینه و مکه بالغ می‌رسد)، «مصحف مشهد» بیش از همه، به مصحف مدینه و تا حدی به مکه نزدیک است. این مقایسه نشان می‌دهد که «مصحف مشهد» همواره در این مواضع اختلاف، با مصحف مدینه مطابقت دارد؛ تنها در دو مورد که این نسخه با مدینه تطابق ندارد، قرائت خاص مصاحف مکه را می‌یابیم.

۲-۲. اختلاف مصاحف الامصار

هر یک از مصاحف کهن را می‌توان متعلق به یکی از مناطق بصره، کوفه، مدینه، مکه، یا شام دانست. اختلاف میان مصاحف این مناطق در کهن‌ترین آثار اسلامی ثبت شده است.^۱ بر اساس جدول زیر، و بررسی مواضع اختلاف، می‌توان نتیجه گرفت که «مصحف مشهد» از ویژگی‌های خاص مناطق شام، کوفه و بصره بسیار دور است، و به ویژگی‌های خاص مصاحف مدینه و مکه بسیار نزدیک است.^۲ فهرستی از این موارد اختلاف که در جدول زیر آمده، نشان می‌دهد

۱. ابن‌ابی‌داود السنجستانی، کتاب المصاحف، تحقیق محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحدیثه، ۲۰۰۲/۱۴۲۳، ص ۱۴۴-۱۵۵؛ برای فهرست کاملی از اختلاف امصار در مصاحف قرآنی کهن بر اساس گزارش‌های ابوعبید قاسم بن سلام در فضائل القرآن، ابوعمر و دانی در المقنع فی معرفة رسم مصاحف الامصار و مؤلف کتاب المبانی لنظم المعانی، فی المثل نک:

Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, Vol. 3, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1938, pp. 11-14

و برای تحلیلی از این اختلاف‌ها، نک: مقاله مایکل کوک با این مشخصات:

Michael Cook, "The Stemma of the Regional Codices of the Koran", *Graeco-Arabica* 9-10 (2004) pp. 89-104.

۲. در برخی از این موارد، کاتبی در دوره‌های بعدی متن نسخه را به شکل ناشیانه تغییر داده و آن را مطابق با مصحف استاندارد کرده است.

که «مصحف مشهد» از شام، بصره و کوفه دور است و به مدینه و مکه بسیار نزدیک است. این مقایسه در واقع مشخص می‌کند که «مصحف مشهد» عموماً مطابق با قرائت مصاحف مدینه است، به جز در دو موضع (توبه، ۱۰۰ و کهف، ۹۵) که با مصاحف مکه، و در یک موضع (زمر، ۶۴) که با مصاحف شام مطابق دارد.

آیه	سوره / آیه	برگ	مدینه	مکه	کوفه	بصره	شام	مشهد
۱	بقره، ۱۱۶	A8a	وقالوا اتخذ	وقالوا اتخذ	وقالوا اتخذ	وقالوا اتخذ	قالوا اتخذ	وقالوا اتخذ
۲	بقره، ۱۳۲	A8b	و اوصی	و اوصی	و اوصی	و اوصی	و اوصی	نامعلوم
۳	آل عمران، ۱۳۳	A26a	سرعوا	وسرعوا	وسرعوا	وسرعوا	سرعوا	سرعوا
۴	آل عمران، ۱۸۴	A28b	والزیر	والزیر	والزیر	والزیر	وبالزیر	والزیر
۵	نساء، ۶۶	A34b	الا قلیل	الا قلیل	الا قلیل	الا قلیل	الا قلیلا	الا قلیل
۶	مانده، ۵۳	A45a	يقول	يقول	ويقول	ويقول	يقول	يقول
۷	مانده، ۵۴	A45a	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد	من یرتد
۸	انعام، ۳۲	A51b	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار
۹	انعام، ۶۳	A53a	انجبتنا	انجبتنا	انجبتنا	انجبتنا	انجبتنا	انجبتنا
۱۰	اعراف، ۳	A60a	تذکرون	تذکرون	تذکرون	تذکرون	یتذکرون	تذکرون
۱۱	اعراف، ۴۳	A62a	وما کنا	وما کنا	وما کنا	وما کنا	ما کنا	وما کنا
۱۲	اعراف، ۷۵	A63b	قال المأ	قال المأ	قال المأ	قال المأ	وقال المأ	قال المأ
۱۳	اعراف، ۱۴۱	A66a	انجینکم	انجینکم	انجینکم	انجینکم	انجاکم	انجینکم
۱۴	توبه، ۱۰۰	A81a	تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها	تجری تحتها
۱۵	توبه، ۱۰۷	A81b	الذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	والذین اتخذوا	الذین اتخذوا	الذین اتخذوا
۱۶	یونس، ۲۲	A84a	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم	یسیرکم؟
۱۷	کهف، ۳۶	A117a	خیرا منهما	خیرا منهما	خیرا منهما	خیرا منهما	خیرا منهما	خیرا منهما
۱۸	کهف، ۹۵	A119b	ما مکنی	ما مکنی	ما مکنی	ما مکنی	ما مکنی	ما مکنی
۱۹	مؤمنون، ۸۷	B12a	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله
۲۰	مؤمنون، ۸۹	B12a	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله	سیقولون لله
۲۱	فرقان، ۲۵	B20a	ونزل	ونزل	ونزل	ونزل	ونزل	ونزل
۲۲	شعراء، ۲۱۷	B26a	فتوکل	وتوکل	وتوکل	وتوکل	فتوکل	نامعلوم
۲۳	نمل، ۲۱	B25a	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی	لیاتینی
۲۴	قصص، ۳۷	B32b	وقال موسی	قال موسی	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی	وقال موسی
۲۵	یس، ۳۵	B56b	ما عملته ایدیهم	ما عملته ایدیهم	ما عملت ایدیهم	ما عملته ایدیهم	ما عملته ایدیهم	ما عملته ایدیهم

آیه / سوره	برگ	ملینه	مکه	کوفه	بصرة	شام	مشهد
زمر، ۶۴	B67b	تامرونی	تامرونی	تامرونی	تامرونی	تامرونی	تامرونی
غافر، ۲۱	B69a	اشد منهم	اشد منهم	اشد منهم	اشد منهم	اشد منکم	اشد منهم
غافر، ۲۶	B69b	وان يظهر	وان يظهر	وان يظهر	وان يظهر	وان يظهر	وان يظهر
شوری، ۳۰	B76b	بما کسبت	بما کسبت	بما کسبت	بما کسبت	بما کسبت	بما کسبت
زخرف، ۶۸	B80a	یعبادی	یعباد	یعباد	یعباد	یعبادی	یعبادی
زخرف، ۷۱	B80a	نشتهیه	نشتهیه	نشتهیه	نشتهیه	نشتهیه	نشتهیه
احقاف، ۱۵	B85b	حسنا	حسنا	احسانا	حسنا	حسنا	نامعلوم
محمّد، ۱۸	B88a	ان تاتهم	ان تاتهم	ان تاتهم	ان تاتهم	ان تاتهم	ان تاتهم
حدید، ۱۰	B101a	و کلا وعد	و کلا وعد	و کلا وعد	و کلا وعد	و کل وعد	و کلا وعد
حدید، ۲۴	B102a	الغنی	هو الغنی	هو الغنی	هو الغنی	الغنی	الغنی

۲-۳. اختلاف قرائات

بسیاری از مصاحف کهن، همزمان حاوی قرائات مختلف هستند: یعنی تنها یک قرائت خاص در آن‌ها رعایت نشده است. «مصحف مشهد» نیز چنین است. با این همه باید به خاطر داشت که اختلاف قرائات به معنای رایج در قرون چهارم هجری به بعد (ظهور یافته در خوانش قراء سبعة)، در مصاحف قرآنی دو قرن نخست کمتری نمونه و شاهد دارد. در مصاحف قرون نخست، یا اختلاف‌هایی دال بر تفاوت بوم‌شهرها (مکه، مدینه، کوفه، بصره و شام) می‌یابیم^۱ - که از این موضوع در بالا تحت عنوان اختلاف مصاحف الامصار سخن گفتیم - یا اختلاف‌هایی پراکنده در کتابت حروف، و شکل نقطه گذاری آن که لزوماً به معنای تبعیت از یکی از قاریان خاص هفت‌گانه نیست، بلکه می‌تواند برگرفته از سنت قرائت یکی از صحابه یا تابعین باشد.^۲ به علاوه، در دوره‌های متأخر از اصل کتابت نسخه، گاه برخی کلمات نسخه، بر اساس قرائات مختلف اعراب گذاری یا نقطه گذاری شده است.

«مصحف مشهد» علاوه بر این، حاوی دو گونه دیگر از اختلاف قرائات است: نخست

۱. مثلاً در «مصحف مشهد»، در برگ B80a، یعبادی (زخرف، ۶۸) نوشته شده که مطابق مصحف مدینه و شام است

و در برگ A119b، مکننی (کھف، ۹۵) نوشته شده که مطابق با مصحف مکه است.

۲. مثلاً در «مصحف مشهد»، در برگ A17a، به جای لم یتسنه (بقرة، ۲۵۹) لم یتسن نوشته شده، در برگ B23b، به

جای یسمعونکم (شعراء، ۷۲)، تشفعونکم آمده، و در برگ B66b، به جای بکاف عبده (زمر، ۳۶)، بکاف عباده

نوشته شده است.

اختلافاتی که با اعراب گذاری از طریق نقطه‌های رنگی پدید آمده است که این امر می‌تواند در زمانی متأخر از زمان کتابت اصل متن باشد و به خوانش یک یا چند تن از قراء سبعة و غیر سبعة اشاره داشته باشد. دوم اختلاف قرآنی که در شکل نقطه گذاری متن روی داده است که این می‌تواند همزمان یا کمی متأخر از زمان کتابت اصل متن باشد. گفتنی است که برخی نقطه‌های افزوده شده به متن، همزمان به دو گونه قرائت اشاره دارند و گاه این نقطه گذاری به صورتی است که مطابق با هیچ‌یک از قرائات شناخته شده نیست. مثلاً عبارت یاتیها رزقها (نحل، ۱۱۲) به صورت تاتیها رزقها نقطه گذاری شده (برگ A107b)، و کلمه ترکنا (صافات، ۷۸ و ۱۰۸)، به دو صورت ترکنا و برکنا نقطه گذاری شده است (برگ‌های B59b و B60a). جدول زیر فهرستی از انواع مختلف اختلاف قرائات را در «مصحف مشهد» نشان می‌دهد:^۱

سوره و آیه	شماره برگه	روایت حفص از عاصم	مصحف مشهد	قاری موافق
بقره، ۷۷	A5b	یعلمون - یسرون - یعلنون	تعلمون - تسرون - تعلنون	ابن مجیصن
بقره، ۸۵	A6a	أَسَارَى	أَسْرَى	حمزة، اعمش، حسن بصری
بقره، ۸۵	A6a	تَقْدُوهم	تَقْدُوهم	ابن کثیر، ابن عامر، ابوعمر، و حمزة
بقره، ۹۷	A6b	لِجِبْرِیلَ	لِجِبْرِیلَ	حمزة، کسان، خَلْف و اعمش
بقره، ۱۲۴	A8b	عَهْدَى	عَهْدَى	همه قراء به جز حمزة و حفص
بقره، ۱۸۵	A12a	وَلِتُكْمَلُوا	وَلِتُكْمَلُوا	شُعْبَة و یعقوب
بقره، ۲۱۹	A14b	کبیر	کثیر	حمزة، کسان، ابن مسعود، اعمش
بقره، ۲۵۹	A17a	لَمْ یَتَسَّنْه	لَمْ یَتَسَّنْ	حمزة، کسان، خَلْف و شُعْبَة و یزیدی، و اعمش در حالت وقف با هاء و در حالت وصل به حذف هاء خوانده‌اند.
آل عمران، ۱۳	A20a	تَقَاةٌ	تَقِيَّةٌ	یعقوب
آل عمران، ۳۸	A21b	زَكَرِيَّا	زَكَرِيَّاءَ	همه قراء به جز حمزة، کسان، خَلْف و حفص
آل عمران، ۱۵۴	A27a	الْقَتْلُ	الْقَتْلُ	حسن بصری، زهری و ازرق
مائدة، ۱۰۷	A49a	اسْتَحَقَّ	اسْتَحَقَّ	نافع، ابوعمر، ابن کثیر، ابن عامر، حمزة، کسان، شُعْبَة، ابوجعفر و یعقوب
انعام، ۵۷	A53a	يَقْضُ	يَقْضُ	ابوعمر، ابن عامر، حمزة، کسان، منسوب به امام علی <small>عليه السلام</small> ، ابن مسعود و گروهی از صحابه و تابعین
انعام، ۱۵۰	A58a	أَنْ	إِنْ	در منابع معتبر این قرائت یافت نشد

۱. برای فهرست کامل اختلاف قرائات در این اثر، نک: کریمی‌نیا، مرتضی، «مصحف المشهد الرضوی: أثر من تاریخ القرآن من القرن الأول الهجری»، ص ۹۳-۱۱۰.

سوره و آیه	شماره برگه	روایت حفص از عاصم	مصحف مشهد	قاری موافق
اعراف، ۱۱۱	A65a	أَرْجِهْ	أَرْجِهْ	ابوعمر و، یعقوب، ابن کثیر و هشام به اشباع هاء الضمیر خوانده‌اند
اعراف، ۱۱۲	A65a	سَاحِرٍ	سَحَارٍ	حمزة، کسان و خَلْف
یونس، ۶۶	A86b	يَدْعُونَ	تَدْعُونَ	منسوب به امام علی <small>ع</small> و ابوعبد الرحمن سلمی
یونس، ۱۰۳	A88b	تُتَّحِ الْمُؤْمِنِينَ	تُتَّحِ الْمُؤْمِنِينَ	ابوعمر و، ابن عامر، نافع، ابن کثیر، حمزة، ابوجعفر و شُعْبَة
هود، ۲۸	A90b	فَعَمِيَتْ	فَعَمِيَتْ	ابن کثیر، ابوعمر و، نافع، ابن عامر، شُعْبَة، ابوجعفر و یعقوب
هود، ۴۰	A91a	مِنْ كُلِّ	مِنْ كُلِّ	همه قراء به جز حفص
هود، ۶۸	A92a	ثَمُودًا	ثَمُودًا	ابن کثیر، نافع، ابن عامر، ابوعمر و، کسان و شُعْبَة، حسن بصری، خَلْف و ابوجعفر
نحل، ۲	A108a	يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	تُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	حسن بصری، ابوالعالیه، اعرج و روح
اسراء، ۷	A114a	لِيسْمِعُوا	لِئَسْمُوا	منسوب به امام علی <small>ع</small> ، زید بن علی و اختیار کسان و
کهف، ۵۹	A118a	لِمَهْلِكِهِمْ	لِمَهْلِكِهِمْ	همه قراء به جز عاصم
کهف، ۷۷	A118b	لَتَتَّخِذَنَّ	لَتَتَّخِذَنَّ	ابوعمر و، ابن کثیر، یعقوب، ابن مسعود، ابن محیصن، حسن بصری، مجاهد و ابن عباس
مریم، ۹۰	A121b	يَنْفِطِرْنَ	يَنْفِطِرْنَ	ابوعمر و، ابن عامر، حمزة و شُعْبَة
نور، ۵۵	B18a	لِيُبَدِّلَنَّهُمْ	لِنُبَدِّلَنَّهُمْ	شُعْبَة، ابن کثیر و یعقوب
فرقان، ۴۸	B21a	بُشْرًا	نُشْرًا	نافع، ابن کثیر، ابوعمر و (به روایتی)، ابوجعفر، یعقوب، ابن محیصن و یزیدی
شعراء، ۱۷۶	B28a	لُنَيْكَةٍ	لُنَيْكَةٍ	نافع، ابن کثیر، ابن عامر، ابوجعفر
نمل، ۲۵	B25a	الْحَبِّءَ	الْحَبِّءَ	أَبِي بَن كعب، عیسی بن عمر، عکرمه و مالک بن دینار
نمل، ۶۶	B29b	أَذْرَكَ	أَذْرَكَ	ابن کثیر، ابوعمر و، ابوجعفر و یعقوب
نمل، ۸۱	B30a	وَمَا أَنْتَ بِهَدَى الْعَمَى	وَمَا أَنْتَ تَهْدِي الْعَمَى	حمزة، اعمش، طلحة، ابن وثاب، ابن یعمر، شنبوذی
قصص، ۲۹	B32a	جَذْوَةٍ	جَذْوَةٍ	همه قراء به جز عاصم، خَلْف و حمزة
عنکبوت، ۳۳	B37a	مُنْجُوكَ	مُنْجُوكَ	حمزة، کسان و شُعْبَة، خَلْف، یعقوب و ابن کثیر
روم، ۴۱	B40b	كَسَبَتْ	كَسَبَتْ	در منابع معتبر یافت نشد
روم، ۴۶	B41a	لِيُنْفِقَكُمْ	لِيُنْفِقَكُمْ	در منابع معتبر یافت نشد
روم، ۵۳	B41a	وَمَا أَنْتَ بِهَدَى الْعَمَى	وَمَا أَنْتَ تَهْدِي الْعَمَى	حمزة
لقمان، ۷	B42a	أَذْنِيهِ	أَذْنِيهِ	نافع
احزاب، ۴۰	B47b	وَحَاتِمٌ	وَحَاتِمٌ	همه قراء به جز عاصم
سبأ، ۱۵	B51a	جَنَّتَانِ	جَنَّتَانِ	ابن ابی عبده (البته ممکن است این اختلاف رسم باشد نه اختلاف قرآنت)
سبأ، ۵۴	B53a	فُعِلَ	فُعِلَ	ابن مسعود و ابی

سوره و آیه	شماره برگه	روایت حفص از عاصم	مصحف مشهد	قاری موافق
فاطر، ۳۳	B55a	لَوْلُوا	لولو	ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر، حمزة، کسانی، یعقوب، خَلْف، اعمش و حسن بصری
صافات، ۷۸	B59b	تَرَكْنَا	ترکنا / برکنا	قرانت «برکنا» در منابع معتبر یافت نشد
ص، ۲۹	B62b	لِيَتَذَبَّرُوا	لِيَتَذَبَّرُوا	ابوجعفر، اعمش، برجمی، اعشى، جبلة از شُعْبَةَ از اصم و منسوب به امام علی <small>عليه السلام</small>
شوری، ۵	B75b	يَنْفَطِرُونَ	يَنْفَطِرُونَ	ابوعمرو، ابن عامر، حمزة و شُعْبَةَ
محمد، ۲۰	B88a	أَنْزَلَتْ	نَزَلَتْ	ابن خثیم، ابومجلز
فتح، ۱۸	B90a	وَأَنبَاهِم	وآناهم	حسن بصری و نوح قاری
ممتحنه، ۶	B107a	أَسْوَةٌ	إِسْوَةٌ	همه قراء به جز عاصم
صف، ۱۴	B108b	أَنْصَارَ اللَّهِ	أَنْصَاراً لِلَّهِ	نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، ابوجعفر
مدثر، ۵۰	B119b	مَسْتَنْفِرَةٌ	مستنفره	نافع، ابن عامر و ابوجعفر
تکویر، ۲۴	B125b	بضنین	بظنین	ابن کثیر، ابوعمرو، کسانی، رويس، عبدالله بن مسعود، ابن عباس، زید بن ثابت، مجاهد، ابن محیصن، یزیدی، واختیار ابو عبید

۲-۴. عَدَّ الْآيِ

همچنانکه گذشت، همانند اغلب نسخه‌های حجازی کهن قرآن، جداسازی آیات در «مصحف مشهد» همزمان با کتابت متن و از سوی کاتب صورت گرفته است. با این همه، نظام تفکیک آیات در «مصحف مشهد» از هیچ‌یک از نظام‌های شماره گذاری معروف کوفه، بصره، حمص، شام، مکه و مدینه ۱ و ۲ تبعیت نمی‌کند.^۱ در موارد فراوانی، بر خلاف تمام این سنت‌های معروف هفت گانه، علامت عَدَّ الْآيِ گذاشته نشده است؛ بالعکس، گاه بر خلاف تمام این نظام‌ها، علامت عَدَّ الْآيِ گذاشته شده است. این نشان می‌دهد که کاتب نسخه احتمالاً از این نظام‌های جا افتاده در شهرها بی اطلاع است یا آنکه چنین نظام‌هایی هنوز شکل‌گیری نهایی پیدا نکرده‌اند.^۲ مثلاً بعد از یعلمون (بقره، ۷۷)، القرآن (بقره، ۱۸۵)، ما یشاء (آل عمران، ۴۷)، مستقیماً (انعام، ۱۵۳)،

۱. برای گزارش کاملی از روایات قدیم اسلامی در این خصوص نک:

Anton Spitaler, *Die Verszählung des Koran nach islamischer Überlieferung*, Munich: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1935, pp. 4-11.

۲. شبیه این امر را تا حدی در نسخه 328Arabe در کتابخانه ملی فرانسه می‌توان یافت که فرانسوا دروش در کتاب قرآن

های عصر اموی، نمونه‌هایی از آن را نشان داده است. نک:

Déroche, *The Qur'an of Ummayyads*, pp. 26-29.

سیبلاً (اعراف، ۱۴۶)، خوار (اعراف، ۱۴۸)، مفعولاً (انفال، ۴۴)، مومنین (توبه، ۲۶)، بعیر (یوسف، ۷۲)، الممتقون (رعد، ۳۴)، یکرهون (نحل، ۶۲)، کفیلاً (نحل، ۹۱)، حین (ابراهیم، ۲۵)، الظالمین (ابراهیم، ۲۷)، المومنین (اسراء، ۹)، مومنین (کهف، ۸۰)، علامت پایان آیه آمده که این امر مطابق با هیچ‌یک از نظام‌های عدّ الآی نیست. به عکس، همچین کلمه‌های نهرأ (کهف، ۳۳) و یطاع (غافر، ۱۸) که در تمام نظام‌های عدّ الآی، پایان آیه شمرده می‌شوند، در برگ A117a و B69a، انتهای آیه شمرده نشده‌اند. در مجموع، بررسی مواضع اختلاف در مواضع پایان آیات، نشان می‌دهد که نظام عدّ الآی در «مصحف مشهد» بیش از همه به بصره و مدینه نزدیک است.

۲-۵. اشتباهات کاتب

مانند اغلب مصاحف قدیم قرآنی، کاتب این نسخه نیز گاه هنگام کتابت آیات دچار اشتباه شده است. برخی از این اشتباهات، در بازخوانی بعدی توسط افرادی دیگر اصلاح شده و برخی دیگر نیز بدون اصلاح باقی مانده‌اند. تقریباً هیچ‌یک از این موارد را نمی‌توان از قبیل اختلاف قرائات، یا تفاوت در رسم یا املاي کلمات به‌شمار آورد. با این‌همه، مصحح یا مصححان بعدی مصحف، علاوه بر اصلاح اشتباهات کاتب، در موارد زیادی کوشیده‌اند رسم متن را مطابق آنچه خود صحیح می‌دانسته‌اند، اصلاح کنند. مثلاً کلمه یبصط (بقره، ۲۴۵) بعد از کتابت در برگ A16a، با قلم فردی دیگر به صورت یسط اصلاح شده است. همچنین در B55b، دو بار، کلمه السیا (فاطر، ۴۳) به صورت السیی، و در B75b، کلمه ینراکم به ینروکم (شوری، ۱۱) اصلاح شده است. جدول زیر تنها اشتباهات اصلی کاتب در نگارش کلمات را نشان می‌دهد که برخی از آن‌ها بعداً اصلاح شده است.

سوره / آیه	شماره برگه	مصحف رسمی	مصحف مشهد	توضیحات
بقره، ۲۴۱	A16a	وللمطلقت	والمطقت	اصلاح شده است با قلم متأخر
بقره، ۲۸۲	A19b	یکونارجلین	یکونوارجلین	بدون اصلاح
آل‌عمران، ۸۶	A23b	یهدی الله قوما	یهدی الله	«قوم» بعداً افزوده شده است
نساء، ۱۵۰	A39a	ورسله	ورسوله	اصلاح شده است
نساء، ۱۶۳	A39b	النبیین	النبیون	اصلاح شده است
یونس، ۶۷	A86b	لایت	لاية	اصلاح شده است

سوره / آیه	شماره برگه	مصحف رسمی	مصحف مشهد	توضیحات
رعد، ۳۳	A101b	ام تنبونه بما	ام تنبونه بما ام تنبونه بما	تکرار در دو برگه؛ اصلاح نشده است
ابراهیم، ۳۶	A104b	رب انهن	ربنا انهن	بدون اصلاح
حجر، ۶	A105a	نزل علیه	انزل علیه	اصلاح شده است
کهف، ۴۹	A117b	یویلتنا	یویلتنا	بدون اصلاح
انبیاء، ۱۷	B3a	ان نتخذ لهما	ان نتخذ لهما	بدون اصلاح
انبیاء، ۷۴	B4b	کانوا قوم سو	کانوا قوما سو	بدون اصلاح
نمل، ۸۲	B30a	القول علیهم	علیهم القول	جابجایی دو کلمه
نمل، ۱۹	B27b	وقال	قال	«واو» بعداً افزوده شده است
عنکبوت، ۳۱	B37a	قالوا انا	قال انا	اصلاح شده است
عنکبوت، ۵۳	B38a	لولا اجل	لو اجل	«لا» افزوده شده است
روم، ۳۰	B40a	لخلق الله	لخلق	الله افزوده شده است
روم، ۴۱	B40b	بما کسبت ایدی	بما کسب ایدی	بدون اصلاح
لقمان، ۴	B42a	هم یوقنون	یوقنون	«هم» افزوده شده است
احزاب، ۴	B45a	تظہرون منهن	تظہرون	«منهن» افزوده شده است
احزاب، ۳۷	B47b	ادعیانهم	ادعیهم	یک دندانه کم است
احزاب، ۵۴	B48b	کان بکل شی	بکل شی	«کان» بعداً افزوده شده است
یس، ۱۰	B56a	سواء	سوی	اصلاح شده است
صافات، ۷۱	B59b	لقد ضل قبلهم	لقد اضل قبلهم	الف زاید بعداً پاک شده است
زخرف، ۴۹	B79b	اننا لمهتدون	اننا لمهتدون	دندانه بعداً افزوده شده است
احقاف، ۱۱	B85a	واذا لم یهتدوا	واذا لم یهتدوا	بدون اصلاح
فتح، ۲۹	B90b	فاستوی	----	بعداً اضافه شده با خط نسخ
جمعه، ۷	B109a	ایدیهم	ایدیکم	اصلاح شده است
ملک، ۲	B114a	الذی خلق	الذی	«خلق» افزوده شده است

۳. ترتیب سوره‌ها در «مصحف مشهد»

انجام تصحیح یا اصلاح در نسخه‌های قرآنی کهن امری عادی به‌شمار می‌آید. متن کتابت شده قرآن ممکن است از سوی کاتب اصلی یا خوانندگان بعدی اصلاح شده باشد. همچنین وجود برگه‌های الحاقی در میان مصاحف قدیم قرآنی امری شگفت یا نامتعارف نیست. معمولاً این برگه‌ها را کسانی افزوده‌اند که در دوران بعدی متوجه شده‌اند قسمتی از آغاز یا پایان نسخه (به

دلیلی مثلاً آب خوردگی) فرسوده یا مفقود شده است. از این رو، می توان نسخه های قرآنی فراوانی یافت که آغاز یا پایان آن ها، با خطی متأخر بر روی پوست برگه هایی هم اندازه متن اصلی نوشته، و به آن ها ملحق شده است. در برخی موارد، این برگه های الحاقی از نسخه دیگری به مصحف مورد بحث افزوده شده است.^۱

در این میان، وجود پدیده ای منحصر به فرد در اصلاح «مصحف مشهد»، آن را در میان تمام نسخه های کهن شناخته شده متمایز می کند: صرف نظر از اصلاح و تکمیل برگ های آغازین و پایانی، تقریباً تمام برگه های حاوی آغاز یا انتهای سوره های قرآن در «مصحف مشهد» دستکاری شده اند. وقتی به انتهای یک سوره، و آغاز سوره بعدی می رسیم، تمام یا بخشی از برگه، مجدداً از نو با خط کوفی متفاوتی نوشته شده است. این امر نشان می دهد که فرد یا افرادی کوشیده اند ترتیب سوره ها در این قرآن را مطابق با ترتیب رایج عثمانی در آورند؛ لذا ایشان مجبور بوده اند برگه های حاوی سر سوره ها را با عملیات برش و الحاق (*cut and paste*) به یکدیگر پیوند بزنند تا ترتیب سوره ها مطابق قرآن استاندارد و ترتیب عثمانی شکل بگیرد. بررسی دقیق این برگه ها نشان می دهد که اصلاح کننده مصحف، مرکب را از روی بخشی از یا تمام پوست برگه محو کرده (تراشیده یا شسته) است تا از آن بخش مجدداً برای نوشتن استفاده کند. تراشیدن بخشی از نسخه، و نوشتن مجدد عباراتی تازه بر روی پوست برگه های «مصحف مشهد» بدین معناست که بخش هایی از این مصحف، همانند برگه های مصحف صنعاء ۱، پالیمسست است که در لایه زیرین آن، توالی سوره ها مطابق با ترتیب منسوب به یکی از صحابه پیامبر بوده، اما در لایه رویی، توالی سوره ها مطابق با ترتیب متداول عثمانی گردیده است.

دستخوردگی در برگه های حاوی ابتدا و/ یا انتهای سوره های قرآن در «مصحف مشهد» شکل های مختلف دارد: وقتی سوره ای تمام می شود، آغاز سوره بعدی معمولاً در ادامه همان برگه، اما با دستخطی کاملاً متفاوت نوشته شده است. اصلاح کننده مصحف، درشتی و ریزی حروف و میزان کشیدگی آن در این قسمت را به گونه ای تنظیم کرده است که بتواند بخش خاصی از آغاز سوره بعدی را در اینجا قرار دهد که اتصال آن با برگه بعدی برقرار شود. زوج سوره های «نساء و مائده» (برگ A40b)، «طه و انبیاء» (برگ B2b)، «حج و مومنون» (برگ

۱. فی المثل در نسخه ش ۱ از کتابخانه حرم امام علی علیه السلام در شهر نجف، برگه ۵۸۸ به آیه ۳۰ سوره قیامة ختم می شود، اما مرمت کنندگان نسخه، تکه ای از یک مصحف دیگر را در ادامه، در برگه ۵۸۹ قرار داده اند که از آیه ۱۷ همین سوره آغاز می شود. نک: بخش مربوط به «مصحف نجف» در کتاب حاضر.

(B10b)، «نمل و قصص» (برگ B30b)، «فاطر و یس» (برگ B55b)، «احقاف و محمد» (برگ B86b)، «طور و نجم» (برگ B95b)، «واقعه و رحمن» (برگ B97b)، «مجادله و حشر» (برگ B104b)، «قلم و حاقه» (برگ B115b)، «جن و مزمل» (برگ B118b)،

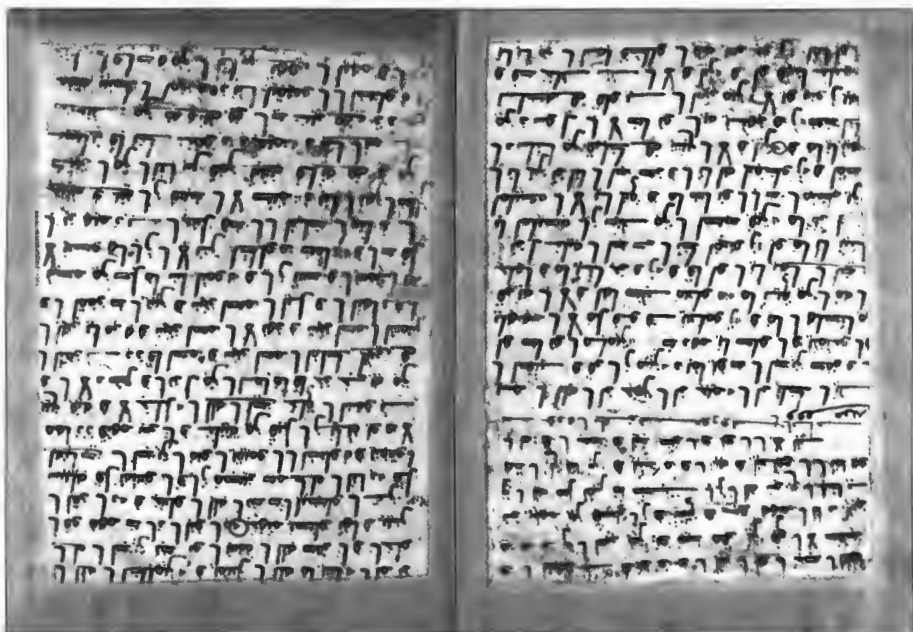
گاه تنها یکی یا دو سطر انتهایی برگه پاک شده و در جای آن چیزی نوشته نشده است؛ سوره بعدی در ترتیب عثمانی در ابتدا یا میانه صفحه بعدی آغاز شده است. مثلاً برگ A82b حاوی انتهای سوره توبه، برگ A88b حاوی انتهای سوره یونس، برگ B107b حاوی انتهای سوره ممتحنه (تصویر ش ۸)، برگ B108b حاوی انتهای سوره صف، برگ B122b حاوی انتهای سوره نبا.

گاه در قسمت بالای برگ سمت چپ، قسمتی از انتهای سوره‌ای پاک شده، و به جای آن، با قلمی متفاوت، انتهای یک سوره دیگر کتابت شده است تا از این طریق، اتصال آن با بخش قبلی همین سوره در صفحه سمت راست پدید آید (مثلاً برگ A50a آغاز سوره انعام در تصویر ۴؛ برگ A105a آغاز سوره حجر در تصویر ۵). نمونه‌های دیگر: زوج سوره‌های «اعراف و انفال» در برگ A70a، «نور و فرقان» در برگ B19a، «فرقان و شعراء» در برگ B22a، «سجده و احزاب» در برگ B45a، «سبا و فاطر» در برگ B53a، «حجرات و ق» در برگ B92a، «منافقون و تغابن» در برگ B110a.

همچنین گاه در قسمت انتهایی برگ سمت راست، قسمتی از ابتدای سوره‌ای پاک شده است، و به جای آن، با قلمی متفاوت، ابتدای یک سوره دیگر کتابت شده تا از این طریق، اتصال آن با ادامه سوره در صفحه بعدی برقرار شود (مثلاً برگ A59b حاوی آغاز سوره اعراف در تصویر ۶). با دقت در این قسمت‌های متفاوت، درمی‌یابیم که در واقع اصلاح‌کننده مصحف در این موارد، جوهر بخشی از پوست‌برگه را با وسیله‌ای تراشیده، یا با ماده‌ای چون آب شسته است تا از آن برای نوشتن انتها یا ابتدای سوره‌ای دیگر استفاده کند.

غالباً قسمتی از ابتدای سوره (در لایه زیرین) پاک شده و به جای آن، با قلمی متفاوت (در لایه رویی)، ابتدای سوره بعدی مطابق با ترتیب عثمانی کتابت شده است. گاه پس از اتمام سوره، ادامه برگه پاک شده و خالی باقی مانده یا در آن تذهیبی خام افزوده شده است. در این صورت، سوره بعدی از آغاز صفحه بعدی شروع شده است. نمونه‌هایی از این رخداد را در انتهای سوره واقعه در برگ B100b (تصویر ش ۷)، انتهای ممتحنه در برگ B107b (تصویر ش ۸) و انتهای سوره روم در برگ B41b می‌توان دید.

سورة حشر (برقي A105a-A104b)

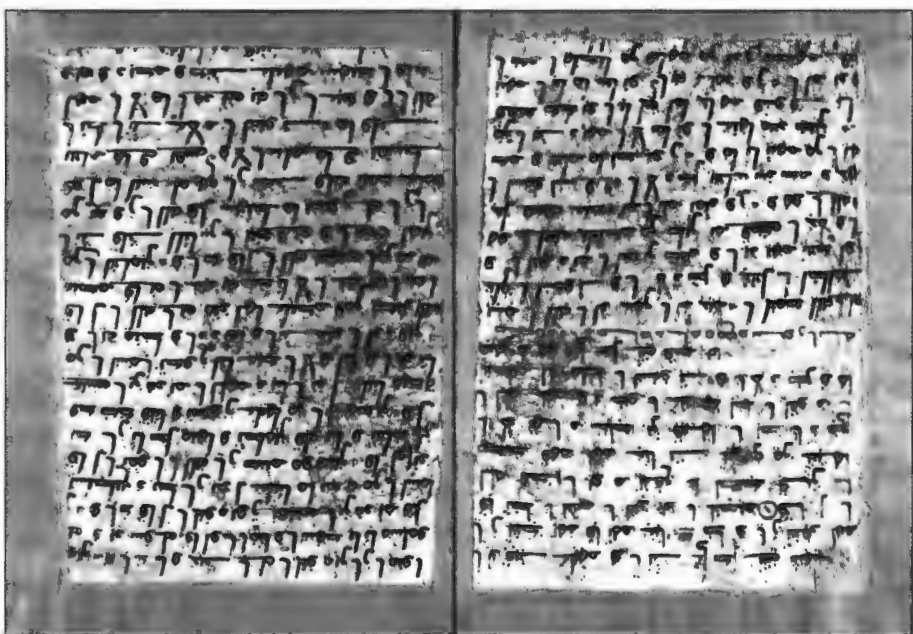
١٨، اتصال پیلان سورة انبراهیم به آغاز

تصویر ٥. مصحف مشهد، نسخه ١٥

سورة انعام (برقي A50a-A49b)

١٨، اتصال پیلان سورة مائده به آغاز

تصویر ٤. مصحف مشهد، نسخه ١٥

سورة حنيفة (بركي B101a-B100b)

1114. اتصال پيان سورة واقعة به آغاز

تصوير 7. مصحف مشهد، نسخة 1114

اعراب (بركي A60a-A59b)

اتصال پيان سورة انعام به آغاز سورة

تصوير 8. مصحف مشهد، نسخة 1114

(A82B-A83a برکی) یونس

انصال یان سورۃ یونہ بہ آغاز سورۃ

۱۷ تصویر ۹ مصحف مشہد مسجداً ۱۸

(B107B-B108a برکی) آغاز سورۃ صافات

۱۱۶ انصال یان سورۃ ممتحنہ بہ

۸ تصویر ۷ مصحف مشہد مسجداً

